

Тема 3. Філософське розуміння світу.

Ключові слова: онтологія, буття, об'єктивне буття, Я-буття, субстанція, монізм, дуалізм, буття речей (тіл), процесів, буття людини, буття духовного (ідеального), буття соціального (індивідів, соціумів, спільнот), матерія, атомістична модель матерії, ефірна модель матерії, речовинна модель матерії, атрибути матерії, рух, форми руху матерії, розвиток, простір, час, перцептуальний простір та час, концептуальний простір.

Актуальність теми. Будь-яке філософське судження починається з поняття про буття. Буття – це все те, що є, що існує. Проте у всіх предметів та процесів зовнішнього світу є така загальна ознака: вони існують поза й незалежно від свідомості, відображаючись прямо або посередньо в наших відчуттях. Тобто вони об'єктивні. За цією ознакою філософія об'єднує та узагальнює їх в одне поняття матерії, що обумовлює матеріальну єдність світу. Тому питання про те, що таке буття, постійно є присутнім у будь-якому філософствуванні.

Загальна мета: розглянути проблему буття, на основі чого обґрунтувати, що світ існує. Показати складний зв'язок всезагального характеру предметів та явищ світу. Показати фундаментальне значення категорії «матерія» у філософії та науковому пізнанні.

Конкретні цілі:

- проаналізувати філософський зміст поняття «буття» у його історичному розвитку;
- розкрити поняття «субстанція» та основні варіанти субстанціонального розуміння буття; - пояснити структуру буття та закономірності взаємозв'язку його основних форм;
- інтерпретувати філософське поняття «матерії» для розуміння об'єктивних характеристик та станів організму людини;
- проаналізувати становлення поняття «матерії» та пояснити її об'єктивні характеристики; - виявити способи та форми існування матерії, їхні властивості та взаємозв'язок.

Стислий зміст теми

Онтологія як наука про буття. Сутність та історичні форми онтології. Поняття і концепції буття. Загально-філософський і онтологічний аспекти розуміння буття. Буття як суще і існування.

Буття і реальність. Типи реальності (об'єктивна і суб'єктивна). Основні рівні буття (матеріальний і ідеальний). Форми буття (природне, людське, духовне, соціальне), їх специфіка. Історичне буття. Буття і небуття. Абсолютність буття і відносність небуття.

Поняття і концепції походження світу. Наукова картина світу. Поняття субстанції.

Матерія як основа світорозуміння. Становлення і розвиток уявлень про матерію. Гносеологічний і онтологічний аспекти розуміння матерії. Матерія як об'єктивна реальність і субстанція.

Властивості матерії (первинність і незалежність її від свідомості, нестворюваність і незнищуваність, вічність і нескінченність, самопричинність і невичерпність). Основні способи існування матерії (рух, системність, структурність, відображення).

Рух як зміна матерії. Рух і спокій. Абсолютність руху і відносність спокою. Основні форми руху матерії (механічна, фізична, хімічна, біологічна, соціальна), їх специфіка. Нерозривність матерії і руху. Енергетизм.

Системність як організованість матерії. Системність і ентропія. Системна організація і самоорганізація матерії. Основні типи матеріальних систем (неорганічна, органічна, соціальна), їх специфіка. Зв'язок руху і системності. Систематизм. Меризм і холізм.

Структурність як розчленованість матерії. Структурність і будова. Основні види матерії (речовина і поле). Основні структурні рівні матерії (польовий, елементарний, ядерний, атомний, молекулярний, агрегатний, космічний, органічний, біологічний, соціальний). Гіпотеза про метасоціальний рівень. Зв'язок руху і структурності. Структуралізм.

Структурні рівні неживої природи (поле, елементарна частина, ядро, атом, молекула, агрегатні стани, космос). Структурні рівні живої природи (молекула, клітина, мікроорганізм, органи і тканини, організм, популяція, біоценоз, біосфера). Структурні рівні суспільства (індивід, родина, колектив, група, клас, нація, держава, етнос, людство). Зв'язок системності і структурності.

Відображення як відтворюваність матерії. Відображення і взаємодія. Відображення і інформація. Основні форми відображення матерії (слід, подразливість, психіка, свідомість). Зв'язок відображення і системності.

Форми існування матерії (простір і час). Простір як протяжність матерії. Час як тривалість матерії. Властивості простору і часу. Одномірність часу і трьохмірність простору. Незворотність часу і ізотропність простору. Вічність часу і нескінченність простору. Однорідність часу і простору. Нерозривність матерії, простору і часу. Субстанціоналізм і реляціонізм.

Матеріальна єдність і багатоманітність світу. Відносність протилежності матерії і свідомості. Обумовленість і незведеність форм руху, матеріальних систем, структурних рівнів матерії і форм відображення. Редукціонізм. Закон збереження і перетворення матерії.

Тема 2. Філософське розуміння світу.

План лекції «Матерія як основа світорозуміння».

1. Поняття і види матерії.
2. Рух як спосіб існування матерії.
3. Простір і час як форми існування матерії.
4. Матеріальна єдність світу.

План семінару.

- 1.Онтологія як наука про буття
- 2.Поняття субстанції. Матерія як субстанція.
- 3.Рух як атрибут матерії та його форми.
- 4.Системність матерії.Види систем.
- 5.Відображення та його форми.
- 6.Форми існування матерії (простір,час)та їх властивості.

Основні поняття та категорії: онтологія, буття, субстанція, атрибут, матерія, рух, системність, відображення, простір, час.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте визначення буття класичній та некласичній філософії.
2. Чи можна ототожнювати слова “бути” та “існувати”? Поясніть свою точку зору.
3. Які модуси буття визначає М.Хайдеггер?
4. Поясніть наступний вислів Д.Дідро: “Щоб уявити собі рух, треба поза існуючою матерією уявити силу, яка на неї діє” (Дідро Д. Соч.: В 2-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1986. – С.445).
5. Розкрийте ієрархію рівнів організації матерії.
6. Покажіть взаємозв’язок, матерії, руху, простору та часу.
7. Чому соціальний простір і соціальний час є формами буття людей у культурі?
- 8.Як сучасна наука тлумачить будову й властивості об’єктивного світу та категорію матерії?
9. Розкрийте філософський зміст понять «рух», «простір», «час»?
10. Яке значення мають уявлення про субстанціальні якості буття – рух, розвиток, простір, час – для розуміння тенденцій розвитку природи та суспільства?
11. Загальні форми існування поширюються, за визначенням, на всі феномени дійсності. Простір і час – суть загальної форми існування. Як вони впливають один на одного?

Теми для доповідей

1. Осмислити значення поняття “матерія” у філософії.
2. Знайти спільне і відмінне між поняттями “матерія” та “субстанція”.
3. Назвати та пояснити зміст атрибутів матерії.
- 4.Форми існування матерії та їх характеристики.

Література

1. Лузан А.О. Вступ до філософії : навч. посіб. – Краматорськ : ДДМА, 2012. – 136 с.

2. Подольська Є.А. Кредитно-модульний курс курс з філософії: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство. Навчальний посібник. - К: ЦНЛ, Інкос, 2016. - 624 с.
3. Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2010.- 160 с.
4. Філософія / І.Бичко, В.Табачковський, А.Бичко, В.Ярошовець.- К.: ЦНЛ, 2017.- 648 с.
5. Філософія : Підручник / О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань. – Х. : Право, 2015. – 432 с.
6. Філософія: Підручник /С.П. Щерба. К. : Кондор, 2017.- 445 с.
7. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К., 2006.
- 10.Спиркин А.Г. Философия: Учебник для технических вузов. – М., 2002. – С.14–52.
- 11.Філософія /Підр. для медич. вузів//За ред. М.В. Попова, О.О. Закордонця. – К. – Х., 2005. – 488 с.
- 12.Філософія: Навч. посіб.// За ред І.Ф.Надольного. – К., 2004. – 584 с.

Тема 4.

Свідомість як філософська проблема

1. Актуальність теми: Протягом не одного тисячоліття людство шукало відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення у світі. Проблема свідомості досить багатогранна. Не всі її таємниці під силу сучасній науці і навряд чи будуть вирішені найближчим часом. Стало звичним твердження: все, що існує поза нами і нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними різновидами і формами матеріального. Ідеальні, духовні явища, які на відміну від матеріальних існують тільки у головах людей як похідні від матеріальних, як результат їхнього відображення, становлять зміст свідомості. Вони знаходять свій вияв у мові і, головне, в діях, діяльності людини. Мабуть, через неможливість об'єктивної фіксації та опису духовні, ідеальні явища все ще залишаються важкозбагненними і загадковими.

2. Конкретні цілі: Аналізувати панораму концепцій свідомості в філософії, релігії та психології (неотомізм, психоаналіз, біхевіоризм та ін.). Пояснювати ознаки, структуру та рівні свідомості, функції свідомості. Класифікувати що таке свідомість та мова. Трактувати самосвідомість: властивості та функції, фізіологічне та психічне, їх співвідношення, свідомість 2 та мозок. Проаналізувати феномен несвідомого у психіці людини, його природу, структуру і функції.

3. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми (міждисциплінарна інтеграція). При вивченні даної теми, варто звернутись до вже набутих студентами знань з курсів культурології, краєзнавства

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття та на занятті:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які повинен засвоїти студент при підготовці до заняття:

Термін і Визначення

1. Свідомість - вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачування результатів останньої. Свідомість людини — складне і багатогранне явище. З погляду психології свідомість можна розглядати як форму психіки. Стосовно буття свідомість демонструє свою пізнавальну функцію, що полягає в побудові певного образу світу, який несе в собі ступінь освоєння людиною буття.

2. Неотомізм - об'єктивно-ідеалістичне вчення, офіційна філософська доктрина католицизму. Неотомізм відроджує й модернізує схоластичне вчення томізму, поєднуючи його з ідеалістичними філософськими системами 18- 20 ст. Виник в середині 19 ст.

3. Психоаналіз - спосіб інтроспекції людини, що передбачає систематичне пояснення несвідомих зв'язків та процесів. Більш конкретно — група психологічних теорій особистості, методів дослідження ментальних процесів, а також методів терапії невротичних захворювань.

4. Біхевіоризм («поведінка») — один з напрямів психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразнення. Як «наука про поведінку» біхевіоризм прийшов на зміну емпіричній психології у ХХ ст.

4.2. Теоретичні питання до заняття:

1. Проблема походження і сутності свідомості у релігії, філософії та науці.

2. Природа свідомості: відображення і його форми.

3. Ознаки, структура та рівні свідомості. Функції свідомості

4. Самосвідомість: властивості та функції.

5. Психофізіологічні основи свідомості. Свідомість та мозок.

6. Феномен несвідомого у психіці людини, його природа, структура і функції.

7. Суспільна свідомість, її рівні та сфери.

Зміст теми : Протягом не одного тисячоліття людство шукало відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення у світі. Відповідь на це запитання була неоднозначною. То свідомість ототожнювали з надприродним явищем, яке виступало рушійним початком всього існуючого (об'єктивний ідеалізм), то свідомість прирівнювалася до безсмертної душі, до надприродного духу (релігійне

тлумачення свідомості), чи, скажімо, свідомість зводилася до сукупності даних відчуттів окремої людини (суб'єктивний ідеалізм). Були прагнення проголосити свідомість самостійною сутністю, яка існує паралельно з матеріальним субстратом (дуалізм) і навіть трактувати свідомість як продукт, чи атрибут матерії (метафізичний матеріалізм, вульгарний матеріалізм). У цьому плані характерними є погляди *гілозоїстів*, представників метафізичного матеріалізму, які вважали, що всій матерії, навіть неорганічній, властиве життя, чуттєвість та мислення, а також представників *вульгарного матеріалізму*, які вважали, що свідомість є наслідком фізіологічних причин, а тому така ж матеріальна, як самі фізіологічні процеси. (Думка, свідомість у цілому відносяться до мозку так, як жовч до печінки).

Нова епоха в розумінні генезису свідомості розпочалася разом з виникненням німецької класичної філософії. Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в 3 XIX — XX ст. досягненнями нейрофізіології (частково вченнями І.М.Сеченова, І.П.Павлова, Й.Прохаска, та експериментальної психології (у працях Е.Вебера, Г.Фехнера, В.Вундта, У.Джемсата та ін.).

У марксистській концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку; по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Свідомість виникає, функціонує і розвивається у процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Світова філософська думка XX ст. значну увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні та функціонуванні свідомості. Взагалі у цей період питання свідомості стає предметом постійної зосередженості й пошуку. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їхніх теоретичних концепціях на протиположності «метафізиці» мова буде йти про розбудову «особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності».

Щодо сучасної світової філософії, то її трактування «онтології суб'єктивності і свідомості» не є однозначним. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій «чистоті» та феноменальній виразності (Е.Гуссерль, Ж.-П.Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменальнотілесному рівні (Ф.Ніцше, М.Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого — психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння «онтології свідомості» не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, зумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

Ще на початку XX ст. родоначальник феноменології Гуссерль у боротьбі проти «об'єктивістського» підходу до дослідження свідомості намагався започаткувати новий «ненатуралістичний стиль мислення», вільний від антропологізму й натуралізму. Він постійно підкреслював, що приписувати свідомості природу, шукати реальні частинки для її визначення, це значить впадати в безглуздя, яке полягає в натуралізації того, сутність чого виключає буття у значенні природи. Така позиція забезпечила появу в його теоретичних будовах понять «трансцендентальної суб'єктивності», «чистої свідомості».

Представник екзистенціалізму Ж.-П.Сартр, досліджуючи терміни екзистенціалізму через призму свідомості і справедливо міркуючи про те, що людське буття неможливе без звернення до свідомості, без «свідомого виміру» (все ніби пропущене через свідомість), дійшов висновку, що свідомість є чистою суб'єктивністю, іманентністю, «вона — абсолютна». На його думку, досліджуючи свідомість, потрібно залишатися в рамках свідомості, бо вона не може вийти за свої межі для того, щоб споглядати себе збоку. А це значить, що в дослідженні свідомості є певна межа. Це — сфера буття, екзистенції свідомості. Необ'єктивована свідомість, за Сартром, не може бути описана в термінах суб'єктно-об'єктних відношень.

Для Леві-Стросса базовим у дослідженні свідомості стає несвідоме, яке не є свідомістю, але визначає її. З його точки зору, несвідоме — це об'єктивна, формальна, конструктивна за своїм характером структура. Цю властивість несвідоме «отримує» завдяки тісному зв'язку своїх власних структур із мовою. Оскільки мова — це одночасно і факт культури, який відрізняє людину від тварини, і факт, завдяки якому започатковуються і утверджуються всі форми

соціального життя, то, на думку Леві-Стросса, вона не тільки допомагає схоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні продукти. Мова є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини. Разом із тим мова здійснює «зворотне» переведення соціальних продуктів у несвідомі структури і ще глибше, у всезагальні структури мозку.

Таким чином, проблема свідомості розглядається у структуралізмі через призму трьох «об'єктивностей»: структури, несвідомого, мови.

Як бачимо, проведений у загальній формі аналіз деяких сучасних філософських концепцій свідомості свідчить про те, що їхні автори використовували метод «мисленої конструкції», формально-логічний за своїм характером. Проте зміст названих концепцій свідомості свідчить про нові спроби раціоналістичного «штурму» феномену свідомості, не пов'язаного з містикою та ірраціоналізмом.

Структура свідомості.

Свідомість має надзвичайно складну структуру. Фахівці не мають відносно неї одностайної думки. Це пов'язано зі складністю такого явища, як свідомість, яка взагалі вирізняється складністю, важкодоступністю наукового вивчення. Багато аспектів, властивостей свідомості ми ще не знаємо, спостерігається дискусійність, навіть протилежність поглядів відносно механізмів, властивостей, функцій, структури свідомості.

Можна виділити такі рівні свідомості та їх елементи.

1. Базовим і найбільш давнім рівнем свідомості є **чуттєво-афективний пласт**, до якого належать:

– **відчуття** – відображення в мозкові окремих властивостей предметів та явищ об'єктивного світу, що безпосередньо діють на наші органи чуттів;

– **сприйняття** – образ предмета в цілому, який не зводиться до суми властивостей та сторін;

– **уявлення** – конкретні образи таких предметів чи явищ, які в певний момент не викликають у нас відчуттів, але які раніше діяли на органи чуттів;

– різного роду **афекти**, тобто сильні мимовільні реакції людини на зовнішні подразники (гнів, лють, жах, відчай, раптова велика радість).

2. Ціннісно-вольовий рівень, до якого належать:

– **воля** – здатність людини ставити перед собою мету і мобілізувати себе для її досягнення;

– **емоції** – ціннісно-забарвлені реакції людини на зовнішній вплив. Сюди можна віднести **мотиви, інтереси, потреби** особи в єдності зі здатностями у досягненні мети.

3. **Абстрактно-логічне мислення**. Це найважливіший пласт свідомості, який виступає в таких формах:

– **поняття** – відображення в мисленні загальних, найбільш суттєвих ознак предметів, явищ об'єктивної дійсності, їх внутрішніх, вирішальних зв'язків і законів;

– **судження** – форма думки, в якій відображається наявність чи відсутність у предметів і явищ яких-небудь ознак і зв'язків;

– **умовивід** – форма мислення, коли з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, в якому міститься нове знання про предмети та явища – різні логічні операції.

4. Необхідним компонентом свідомості можна вважати **самосвідомість і рефлексію:**

– **самосвідомість** – це виділення себе, ставлення до себе, оцінювання своїх можливостей, які є необхідною складовою будь-якої свідомості;

– **рефлексія** – це така форма свідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта

У деяких літературних джерелах можна зустріти думку, згідно з якою до структури свідомості належать також **несвідоме** (сукупність психічних явищ, що не входять до сфери розуму) та **підсвідоме** (психічні явища, що супроводжують перехід певної діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму).

На нашу думку, таке твердження не має переконливого підґрунтя. Адже сама назва "несвідоме", "підсвідоме" свідчить, що це не свідомість. Доцільно їх розглядати як такі, що знаходяться поряд зі свідомістю.

Функції свідомості.

Пізнавальна функція свідомості обумовлює акумулятивну (накопичувальну) функцію. Вона полягає в тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, отримані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання в міру необхідності актуалізуються, відтворюються і служать засобом реалізації інших функцій свідомості. Що багатша пам'ять людини, то легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є **функція аксіологічна (оціночна)**. Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, але й оцінює їх з точки зору своїх потреб і інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів, результатом і метою її як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість вбирає в себе прояв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до світу є осягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його проявів людським інтересам та потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого тільки ясного вираження знання, дотримання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів і переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у **функцію цілепокладання (формування мети)**. Здатність до цілепокладання – це специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. Ціль – це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини. Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована невдоволеністю людини світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у **творчій (конструктивній) функції**. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, “для чого” і “заради чого” людина здійснює свої дії, – необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Проте, як зазначив ще Гегель, суть справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням. Реалізація цілі передбачає застосування певних засобів, тобто того, що створюється і існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, будує новий світ. Поет *Микола Заболоцький* з цього приводу пише так:

Два мира есть у человека –
Один, который нас творил,
Другой, который мы от века
Творим по мере наших сил.

Масштаби, форми і властивості перетворених і створених людьми речей продиктовані потребами людей їх цілями; у них втілені людські задуми, ідеї.

Дуже важливою функцією є **функція комунікативна (зв'язку)**. Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (звукову), технічні засоби (тексти, закодовану інформацію). Слід мати на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах і т. ін.) викладені не знання, а лише інформація. Щоб інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання – суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості особистості **регулятивна (управлінська) функція**. На підставі оцінки факторів і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: спонукальної та виконавчої регуляції. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. В міру того як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розмірність мети й реальних засобів її регуляції.

Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається і описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін. Для філософського аналізу проблеми плідними є узагальнення сучасної антропосоціогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості потрібно розглядати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства

Генетичною передумовою виникнення свідомості є загальна властивість усіх наявних предметів і явищ як природних, так і соціальних, **властивість відображення**.

Відображення - це здатність матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу. Будь-яка дія залишає в предметі «слід», відповідний відбиток, простий чи складний. Відображення проявляється в якісно різних формах. Кожна з них обумовлюється ступенем організації і розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Відображальні процеси удосконалюються і ускладнюються з розвитком матерії і залежать від ускладнення типу взаємодії між складовими структурними елементами матеріальних систем. У зв'язку з цим можна виділити кілька рівнів розвитку властивості відображення, де кожний наступний рівень є складнішим за попередній.

До основних типів відображення сучасна наука відносить:

- **неорганічне відображення** - пов'язане з механічними, фізичними, хімічними змінами тіл;

- **органічне відображення** - має місце в живій природі (подразливість, чутливість, психіка);

- **соціальне відображення** - рівень існування людської свідомості.

За усіх розрізень, притаманних даним типам відображення, вони мають загальні властивості, які виявляються таким чином:

1) будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;

2) у об'єкті, який був підданий дії, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта;

3) цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

У живій природі найелементарнішою формою відображення є **подразливість** (здатність всього живого доцільно, вибірково реагувати на короткочасні, зовнішні фізико-хімічні чинники). З появою нервової системи, виникає нова форма відображення - **психічна**. Саме чутливість і нервова система, які виникають внаслідок спеціалізації клітин, становлять субстрат психічної форми відображення. Для цієї форми відображення характерно: сприйняття організмом життєво важливих для нього чинників дійсності у вигляді суб'єктивних станів, а також зміна цього внутрішнього стану завдяки утворенню відчуттів.

Відчуття є вихідною елементарною цеглиною складової будови психічного відображення. Це є суб'єктивний образ об'єктивного світу, що виникає внаслідок сприйняття і відтворення організмом впливу на нього зовнішнього світу. У зв'язку з цим відчуття можуть розглядатись у таких аспектах: відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу; як суб'єктивний стан організму, як сигнал, що несе організмові життєво важливу інформацію про навколишню дійсність і як імпульс зворотних реакцій організму на зовнішні дії, фактор саморегуляції та управління його поведінкою.

На основі відчуттів утворюється поведінкова діяльність живих організмів, де центральне місце займає **рефлекс** - як відповідна зворотна реакція організму на зовнішні і внутрішні подразнення. Рефлекси поділяються, як відомо, на безумовні та умовні. **Безумовні** - це інстинкти. Сюди відносяться рефлекси голоду, холоду, самозбереження, турбота про продовження роду та ін. **Умовні** - це навички, які виробляються у процесі життя, внаслідок оволодіння життєвим досвідом. Рефлекторна діяльність організмів в ході пристосування до постійних змін середовища веде до формування емоційного апарату, який функціонує на базі нервової системи.

У ході еволюції живих організмів з появою вищих тварин виникає і вища нервова діяльність, яка пов'язана з наявністю мозку, психіки. Поряд з відчуттями з'являються більш складні форми відображення - сприйняття та уява.

Слід також підкреслити, що свідомість породжена не лише еволюцією. Її поява відобразила потреби більш високої форми матерії, пов'язаної з діяльністю людини,

спрямованою на перетворення дійсності. Саме перетворювальна діяльність людини спричинила формування вищих форм відображення дійсності на рівні свідомості.

Свідомість не тотожна всій психіці людини, оскільки психіка, поряд з рівнем свідомості, включає в себе ще й рівні **підсвідомого** (психічні процеси, які в конкретний момент не є центром смислової діяльності людини) і **несвідомого** (психічні процеси, які здійснюються автоматично - рефлексивно). Підсвідомі і несвідомі психічні процеси не включені безпосередньо у свідоме (осмислене) ставлення людини до дійсності, але вони присутні так би мовити у «знятому» вигляді. Провідна роль у взаємодії трьох рівнів психічної діяльності належить осмисленим процесам, по відношенню до яких підсвідомі і несвідомі процеси відіграють лише підлеглу роль. Проте в них немає нічого надприродного. Сучасні фізіологія і психологія достатньо розкрили природні механізми взаємозв'язку цих процесів, їх взаємопереходів тощо.

Науково орієнтована філософія та психологія розглядають свідомість як вищу форму психічного відображення і саморегуляції, притаманну лише людині.

Сфера свідомості включає в себе:

1.Форми чуттєвого пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення і відповідно здатність відчувати, сприймати і уявляти

2.Форми логічного пізнання: поняття, судження, умовиводи, які є результатом аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення тощо

3.Область емоцій, які виступають у формі переживань людини.

4.Цілісно-мотиваційна сфера свідомості. Тут виявляє себе здатність людини формувати вищі мотиви, цілі, ідеали особистості, такі як справедливість, краса, правда тощо. Вони знаходять своє вираження у творчій діяльності людей і у продуктах її – художніх, релігійних та філософських текстах, у музичних творах, живописі, скульптурі, архітектурі.

Розгорнута характеристика цих сфер свідомості подана у праці О.В. Іванова «Свідомість і мислення».- М., 1994. Його схему можна співвіднести з фактом асиметрії мозку, згідно з якою ціннісно-емоційному компоненту свідомості буде відповідати «робота» правої півкулі, а виконанню функцій пізнання і відображення зовнішнього світу – лівої півкулі.

Характерні ознаки свідомості:

1.Ідеальність. У психіці формуються ідеальні образи зовнішнього світу. Образ предмета чи ситуація за своєю природою ідеальні. У ньому немає «речовинності», немає просторово-часових параметрів предмета, який відображається. (Образ будинку не є рівнозначним будинку. Думка про здоров'я ще не є самим здоров'ям). Природа ідеального у свідомості не з'ясована наукою до кінця. Відомо, що органом, який формує психіку, ідеальні образи є мозок, але встановити однозначну відповідність ідеального образу і матеріальних процесів у мозкових структурах ще науці не вдалося, хоча у вивченні мозкової локалізації психічних функцій досягнуто значного прогресу. Деякі автори ідеальність свідомості розуміють як ідеальність поняття про неї. Але якби ідеальність свідомості зводилась тільки до ідеальності поняття про неї, тоді треба було б вважати ідеальним не тільки свідомість, але й матерію, бо поняття про неї також ідеальне. Свідомість ідеальна не тому, що поняття про неї є ідеальним, а тому що вона відображає дійсність в системі ідеальних образів, в тому, що ці образи є формою її існування.

2.Інтенціональність (спрямованість на предмет, предметність значної кількості феноменів свідомості). Мислячий, чутливий суб'єкт сприймає у відчуттях, уявленнях не стан органів чуття, мозку, а предмети, ситуації, явища зовнішнього світу. Завдяки цій здатності об'єкт отримує вторинне існування у вигляді чуттєвого і логічного, інтелектуального образу, тобто «існує в дусі», як висловлювались давні філософи. Деякі психічні стани, наприклад, почуття задоволення, болю тощо не мають предметності

3.Активність свідомості. Свідомість, відображаючи реальність, слугує цілям орієнтації людини у світі, пристосуванню її до реальності. Вона виступає як регулятор її діяльності і поведінки. Ця функція свідомості реалізується у мисленнєвому плануванні діяльності і дій, передбаченні наслідків цієї діяльності, у контролі за поведінкою особистості, у здатності людини розуміти, що відбувається у 7 зовнішньому світі і у власному духовному світі. Активність свідомості найбільш яскраво виявляє себе у праці, творчості та всіх видах людської діяльності.

4.Соціальність. Свідомість людини – соціальний продукт і вона залишиться такою доки існує людина. Ця ознака вказує на те, що поза суспільством, поза спілкуванням з іншими

людьми, без участі у різних видах діяльності (ігровій, навчальній, трудовій) свідомість не формується і не розвивається. Вона є продуктом історичного розвитку різних форм діяльності багатьох поколінь. Вона формується як відображення суспільного буття, суспільної життєдіяльності людини. І навіть природа стає предметом уваги людини лише у тому випадку, коли вона включається у сферу практичної суспільної діяльності.

У сферах психіки, що стосуються свідомості (сфера чуттєвих образів, логіко-понятійна, емоційна та ціннісна) можуть бути присутніми такі психічні утворення, які не контролюються нашим Я, не контролюються суб'єктом. У психології і філософії розглядається питання про співвідношення усвідомлених і неусвідомлених феноменів психіки людини, інакше ця проблема звучить як співвідношення свідомого та несвідомого у психіці людини.

Несвідоме – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і перебігу, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Вважають, що несвідоме - це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму.

Сам термін **«несвідоме»** був відомий ще з XVI ст., проте яка реальність приховувалась за ним, залишалось невизначеним.

Готфрід Лейбніц увів поняття малих неусвідомлених прцепцій, які він характеризував як темні уявлення в людині. Кант визнавав існування несвідомого в області сприйняття і почуттів. Число темних уявлень, за кантом, є безмежним. Гемгольц вивчав несвідомі мисленнєві операції (несвідомий висновок за аналогією). Психолог Вунд вважав, що психічна діяльність переважно несвідома. Фехнер, який увів поняття порогу свідомості (усвідомленості), порівнював душу з айсбергом, більша частина якого знаходиться під водою і керується підводною тесією (несвідомим). Мессмер, Шарко, Жане та ін. вивчали роль несвідомого у нервово-психічній патології. У XX ст.. проблема несвідомого займає центральне місце у дослідженнях Фрейда, Адлера, Юнга та ін. саме це мислителі ставили перед собою завдання - *прояснити природу несвідомого і таким чином звільнити людину від його диктату.*

З.Фрейд (1856-1939) сформулював *концепцію індивідуального несвідомого*, яка базується на уявленні про домінуючу роль біологічного, а саме інстинктів сексуального характеру в житті людини. Вивчаючи різного роду неврози, З.Фрейд прийшов до висновку, що вони зумовлені дією досить потужного шару людської психіки, потужного, проте невидимого, прихованого; цей шар психіки він і назвав несвідомим.

Фрейд виділив у людській психіці три області: «Воно» (несвідоме), «Я» (свідомість), «Над-Я» (засвоєні людиною культурні ідеали, норми і вимоги суспільства). Приховані детермінанти свідомості зосереджені в «Воно» у вигляді лібідо — енергії несвідомих сексуальних потягів і інстинктів та витиснутих зі свідомості ідей. Несвідомі потяги прагнуть до задоволення, до розрядки у дії. Для цього їм потрібно проникнути в «Я», яке управляє діями. Цьому проникненню перешкоджає внутрішня цензура — «Над-Я», бо культура, за Фрейдом, ґрунтується на відмові від бажань несвідомого. Свідомість людини «Я» стає полем бою між «Воно» і «Над-Я». Основне завдання свідомості — знайти стан динамічної рівноваги між цими силами, інакше неминуче психічне захворювання. Фрейд розробив спеціальний метод лікування таких хвороб — психоаналіз (довірлива бесіда з пацієнтом про його дитинство, теперішнє життя, тлумачення сновачень тощо), за допомогою якого пробував прояснити в кожному окремому випадку несвідомі мотиви, які викликали душевний розлад людини. Він намагався вивести феномени несвідомого у область свідомого, тим самим забезпечити звільнення пацієнта від нав'язливих ідей, «комплексів», досягти зцілення.

Фрейд розробив вчення про захисні механізми, за допомогою яких «Я» рятується від напруги. Це – витіснення, сублімація та ін. «Витіснення» - це процес переміщення небажаних прагнень до дії в область несвідомого. Але, переміщуючись, вони продовжують мотивувати поведінку, переживають індивідуумом у вигляді почуття неспокою, проявляються у патологічних симптомах. Сублімація – переміщення енергії «Воно» в іншу сферу діяльності, наприклад, творчості.

Основним поняттям у вченні З. Фрейда є «несвідоме» як специфічний об'єкт глибокого психологічного і соціально-філософського дослідження. Несвідоме невидиме, але воно присутнє у психіці й відіграє величезну роль в життєдіяльності кожної людини.

Якщо Фрейд є особливого значення надавав сексуальності людини, то **Е.Фром** у своїх працях проаналізував *негативну роль інстинкту розрухи і смерті в історії суспільства XX ст.* він виявив деяку некрофільну сутність багатьох історичних діячів (зокрема, Гітлера).

К.Юнг (1875-1961) — учень Фрейда, створив *концепцію первинного колективного несвідомого*, яке тільки пізніше перетворюється в суб'єктивне та індивідуальне несвідоме окремої людини. За думкою Юнга, концепція Фрейда характеризує лише поверхневий шар несвідомого. Його найбільший глибинний пласт є єдиним для психіки усіх людей, а тому загальнолюдським, колективним несвідомим. Колективне несвідоме постійно виробляє деякі структури і схеми, які символічно оформлюють уявлення людей. Ці схеми Юнг називав «одвічними образами» або «архетипами». Визначальні архетипи: Персона (сукупність соціальних масок людини), Аніма (жіноче начало), Анімус (чоловіче начало), Тінь (нижча природа людини) та ін. Вони — апріорні, притаманні кожній людині від народження і виражають закодовану в людині деяку форму або можливість уявлень. Архетипи з'являються людині через сни, переживання, міфи, релігійні традиції, відхилення у поведінці. Будучи виразом загальних людських потреб, інстинктів, потенцій архетипи містять у собі величезну енергію, безособову силу. Люди інтуїтивно тягнуться до цих ірраціональних, священних первообразів і одночасно бояться їх. Символічне тлумачення архетипів демонструє цю подвійність ставлення до них, дозволяючи трохи відкрити (позначаючи) і разом з тим приховати (раціонально не роз'яснюючи) міць несвідомого. Прояснення несвідомих мотивів індивідуальної поведінки людини Юнг пов'язав з аналізом її сновидінь.

Дослідження Фрейда, Фрома, Юнга та ін. показують, що усвідомлена поведінка, за всієї своєї важливості далеко не вичерпує усіх поведінкових актів. Резюмуючи, виділими **основні форми прояву несвідомого**.

1. *Сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, несвідомі сприйняття* (інформація, надійшовши на органи чуття у підпоронові інтервали часу, не усвідомлюється індивідом). Вони можуть переходити у свідомість

2. *Елементи минулого досвіду, які перейшли у несвідоме*

3. *Сфера інстинктів*

4. *Автоматизми й інтуїція*, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Первинно утворюючись під контролем свідомості, у результаті довгого тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру (наприклад, гра на музичних інструментах)

5. *Феномен установки*, де закріплений минулий досвід індивіда. Установка несвідомо орієнтує, наприклад, процес сприйняття, виокремлення головного в об'єктах, що спостерігаються.

Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, а це в свою чергу розширює поле творчих можливостей людини.

Сучасна наука оперує і **поняттям підсвідомого**. Це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього включаються психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Свідомість в цілому здатна контролювати поведінку людини, визначати стратегію її діяльності. Але за певних ситуацій може виникнути дисбаланс цих сфер, прояв несвідомих реакцій індивідів та груп. Останню обставину досить важливо враховувати у педагогіці, медицині, сфері соціального управління та соціальної практики взагалі.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомістю і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини має місце й така підструктура, як **самосвідомість**. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість. Отже, людина - самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти місце в житті.

Звернення філософів до самосвідомості як особливої сфери суб'єктивного світу починається ще з Сократа, з його максими: «Пізнай самого себе». Із становленням філософії як

специфічного знання про світ і людину склався погляд на діяльний, неспокійний характер душі, діалогічність і критичність розуму щодо самого себе. За Платоном, діяльність душі - це внутрішня праця, яка має характер бесіди з самим собою. Міркуючи, душа постійно розмовляє з собою, запитує себе, відповідає, стверджує і заперечує.

Таким чином, самосвідомість - важлива умова постійного самовдосконалення людини. Вона тісно пов'язана з рефлексією. Поняття самосвідомості і рефлексії перебувають у певному співвідношенні, яке структурується за принципом доповнюваності. Самосвідомість конкретизується через рефлексію, яка розкриває зміст свідомості, її місце та роль у суб'єктивній реальності самосвідомості.

У філософській літературі **рефлексію** визначають як принцип мислення, за допомогою якого воно здійснює аналіз і усвідомлення власних форм (категорій мислення) діяльності. Цей принцип полягає також у предметному і критичному осмисленні людиною наукового знання, його змісту і методів здобування. Як форма пізнання, рефлексія є не тільки критичним, а й евристичним принципом. Оскільки своїм предметом рефлексія обирає знання про саме знання, то вона перетворюється на джерело нових знань. Ось чому, на наш погляд, рефлексію можна розглядати як діяльність самосвідомості, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини.

Розглядаючи цей рівень (підструктуру) суб'єктивності, необхідно додати, що самосвідомість і рефлексія не є результатом лише внутрішніх потреб ізольованої свідомості, вони зароджуються у процесі колективної практичної діяльності та міжлюдських взаємин. А це значить, що людина не відкривається собі в ході індивідуальної рефлексії, а виявляє себе через свої стосунки з іншими людьми, поведінку, дії та соціальне значущі вчинки. У процесі залучення людини до системи міжлюдських відносин самосвідомість та рефлексія постійно перевіряються, коригуються та розвиваються.

Свідомість і самосвідомість

Свідомість має бути програмою, що управляє людською діяльністю, а також внутрішнім життям людини. Такі умови забезпечуються завдяки певним характерним рисам, властивим свідомості та функціям, які вона виконує.

Однією з важливих рис свідомості є її **універсальність**. Це означає, що у свідомості можуть відображатися будь-які властивості предметів, що так чи інакше залучаються до діяльності. Це відбувається тому, що праця і спілкування "змушують" предмети подати себе багатогранно в думках людини. Відомий приклад: орел бачить набагато далі, ніж бачить людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла.

Свідомості властива **об'єктивність**. Тобто свідомість відображає предмети такими, якими вони є в дійсності. Тварина бачить у предметі лише об'єкт потреби або небезпеки. Людина бачить речі незалежно від тієї чи іншої потреби.

Для свідомості характерний нерозривний **зв'язок із мовою**. Мова виконує важливі функції:

- 1) збереження знань (акумулятивна функція);
- 2) зв'язок між людьми, передача досвіду (комунікативна функція);
- 3) засіб вираження думки, знань (експресивна функція).

Свідомість містить чітко виражене **цілеспрямоване відображення дійсності**. Їй властиве цілепокладання. Перед тим, як щось зробити, людина створює ідеальний проект майбутнього результату і розробляє план дій. Матеріальне виробництво продукує речі, предмети. Духовне – їх проекти.

Людина активно ставиться до дійсності. Вона оцінює ситуацію, фіксує своє ставлення до дійсності, виділяє себе як суб'єкта такого ставлення.

Активне ставлення до дійсності – характерна риса свідомості як специфічної форми відображення. Активність як невід'ємна риса свідомості тісно пов'язана з такою властивістю свідомості, як творчість. Адже універсальне й об'єктивне відображення дійсності передбачає не просто активне ставлення до неї, а творчо-активне, тобто перетворювальне, а не руйнівне ставлення. Людина прагне створювати нове. А для цього потрібні нові ідеї, конструктивне зображення того, чого реально ще немає, але може бути створено відповідно пізнаним об'єктивним законам цієї реальності.

Вже зазначалося, що людина активно ставиться до дійсності. Активність передбачає оцінювання не лише ситуації навколишньої дійсності, а й аналіз носія свідомості, тобто людини,

виділення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції відносно світу. Все це проявляється в самосвідомості. Отже, самосвідомість – це виділення себе, ставлення до себе оцінювання своїх можливостей, які є необхідною складовою будь-якої свідомості.

Формування самосвідомості має певні ступені та форми.

Перший ступінь – самопочуття. Самопочуття – це елементарне усвідомлення свого тіла та його гармонійне поєднання зі світом оточуючих речей та людей. Щоб правильно орієнтуватися в світі речей, необхідно насамперед усвідомлювати, виділяти ті зміни, які відбуваються з тілом людини на відміну від того, що відбувається у зовнішньому світі. Якби цього і не відбувалося, то людина не змогла б розрізнити процеси, що відбуваються в самій дійсності від суб'єктивних процесів. Наприклад, людина не змогла б зрозуміти, чи предмет наближається чи віддаляється від неї.

Усвідомлення себе як такого, що належить до тієї чи іншої спільності людей, тієї чи іншої культури і соціальної групи – є більш високим рівнем самосвідомості.

Виникнення свідомості "Я" як зовсім особливого утворення, схожого на "Я" інших людей і разом із тим у чомусь унікального, неповторного – це найвищий рівень розвитку самосвідомості. Завдяки йому людина може здійснювати вільні дії і нести за них відповідальність, що в свою чергу вимагає самоконтролю та оцінювання своїх дій.

У поняття самосвідомості входить, як уже говорилося, також *самооцінка, самоконтроль.* Самосвідомість передбачає співставлення себе з певним ідеалом "Я", що формується і вибирається самою людиною. Людина порівнює себе з цим ідеалом, самооцінює і, як наслідок, виникає відчуття задоволення чи незадоволення собою.

Самооцінка і самоконтроль можливі лише за наявності такого "дзеркала", як колектив інших людей. У цьому "дзеркалі" людина бачить саму себе, і з його допомогою вона починає ставитися до себе, як до людини, тобто виробляє форми самосвідомості. Самосвідомість формується в процесі колективної і практичної діяльності і міжлюдських взаємовідносин, а не в результаті внутрішніх потреб ізольованої свідомості.

Об'єктом вивчення людини може бути сама свідомість. У цьому випадку ми говоримо про рефлексію. **Рефлексія** – це така форма самосвідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта.

Рефлексія не обмежується лише усвідомленням, аналізом того, що є в людині, а й одночасно переробляє саму людину, спричиняє перехід за межі того рівня розвитку особистості, якого було досягнуто.

Людина аналізує себе в світі певного ідеалу особистості, порівнює себе з ним, прагне досягти цього ідеалу. Вона немовби прагне "обґрунтувати" себе, закріпити системи своїх власних орієнтирів. Але свій образ, який формує людина, не завжди відповідає (адекватний) реальній людині та її свідомості. Адже людина здатна помилятися. Тому те, наскільки правильно людина "розуміє" себе, адекватно "подає" себе, можуть визначити оточуючі її люди.

Самосвідомість виконує такі функції:

— *самопізнання* — охоплює самовідчуття (відчуття власного тіла, свого місця у просторі);

— *самопостереження і самоаналіз* (на який здатні небагато людей);

— *самооцінки* — включає самопочуття (емоційна оцінка своєї життєвої ситуації та себе в ній), оцінку себе відповідно до певних життєвих еталонів, рівень домагань (оцінку наперед моїх бажань і здобутків);

— *саморегуляції* — передбачає таку послідовність виявів самосвідомості як самоконтроль, самодетермінація, самотворення.

Завдання для самоконтролю:

1. Проаналізувати визначення термінів: *відображення, свідомість, самосвідомість, несвідоме, підсвідоме, рефлексія, психіка, інтуїція, творчість, мова, знання, інформація, ціле покладання, мислення, розум, інтелект.*

Питання для самоконтролю:

1. Який науковий та філософський зміст поняття свідомість?
2. Що складає зміст понять „дух“, „душа“, „духовність“?
3. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
4. Які Вам відомі концепції походження і сутності свідомості?
5. Що визначає поняття свідомість?
6. Вкажіть і поясніть головні властивості і функції свідомості?
7. Що таке свідомість за своєю структурою?
8. Що являє собою самосвідомість? Якою є її роль у системі свідомості?
9. Яке значення мови установлені у функціонуванні свідомості?
10. Як співвідноситься між собою поняття мова і мовлення?
11. Що таке несвідоме і які форми його прояву в бутті людини?
12. Дайте критику концепції психофізичного дуалізму Р.Декарта і психофізіологічного паралелізму В.Лейбніца.
13. Розкрийте суть і дайте критику фізикалістських тлумачень свідомості: Вульгарно матеріалістичної (Демокрит, Фогт, Бюхтер) і науково-матеріалістичної (Маркс, Ленін.)
14. В чому суть так званої теорії динамічної локалізації функцій кори головного мозку (чутливої, рухової, вегетативної, психічної).
15. Розкрийте суть сучасного вчення про функціональну асиметрію півкуль головного мозку і його значення для визначення правопівкульної і лівопівкульної психічної спеціалізації.

Питання до індивідуальних занять.

1. Що таке феноменологія? Яке місце посідає вона у структурі філософії?
2. Дайте визначення свідомості? Назвіть і поясніть її основні характеристики.
3. У чому виявляється опредметнення і розпредметнення свідомості?
4. Що таке мислення? У чому виявляється зв'язок свідомості і мислення?
5. Що таке суспільне буття? У чому виявляється його визначальний характер щодо суспільної свідомості?
6. Що таке суспільна свідомість? У чому виявляється її відносна самостійність щодо суспільного буття?
7. Які рівні суспільної свідомості ви знаєте? Розкрийте їх особливості.
8. Які існують форми суспільної свідомості? Розкрийте їх зміст.
9. Які стани суспільної свідомості ви знаєте? Розкрийте їх особливості.

Теми доповідей і рефератів

1. Свідомість як соціальна форма відображення матерії.
2. Роль і місце мислення у розвитку свідомості.
3. Роль і місце розуміння у розвитку свідомості.
4. Взаємовідносини суспільного буття і суспільної свідомості.
5. Рівні суспільної свідомості.
6. Форми суспільної свідомості.
7. Стани суспільної свідомості.
8. Свідомість як атрибут людського буття.

Література:

Основна:

1. Історія української філософії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008.
2. Канке В.А. История философии: мыслители, концепции, открытия: Учебное пособие. – М.: Логос, 2005.
3. Пазенок В.С. Філософія: Навч. посіб. – К.: Академвидав, 2008.
4. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник. – 3-тє вид. перероблене та доповнене. – Львів, 2005.
5. Попов М.В. Філософія: підручник. – К.: ВСВ «Медицина», 2011.
6. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К.: Академвидав, 2008.
7. Філософія: Навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін. За ред. І.Ф. Надольного. – 6-тє вид., випр. і доп. – К.: Вікор, 2006.
8. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів за ред. Л.В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
9. Ющенко Ю.П. Основи філософських знань. Навчальний посібник для студентів вищих медичних, фармацевтичних навчальних закладів I-III рівнів акредитації.- П.: «Дивосвіт», 2015.

Додаткова:

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001.
2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – В 3-х томах. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011-2013.
3. Федів Ю.В., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: Україна, 2001.
4. Філософія: Мислителі, ідеї, концепції: підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005.
5. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2002.
6. Філософія: учеб.-метод. пособие для иностран. студ. / Н.В. Попов, А.А. Закардонцев. – К.: НМУ им. А.А. Богомольца, 2007.
7. Філософія: учебное пособие для иностранных студентов / А.В. Синицына. – Львов, Новий Світ, 2000, 2014.
8. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Навч. посібн. / В.П. Андрущенко, І.Г. Волинка, Н.Г. Мозгова та ін. – К.: Каравела, 2010.
9. Соціально-філософські та етичні проблеми медицини: Навч. посібн. / За ред. А.П. Алексеєнко, В.М. Лісового. – Харків: Колегіум, 2010.
10. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / Пер. с англ. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2001.
11. Чикин С.Г. Врачи-философы. – М., 1990.
12. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.
13. Салій А.В. Пізнання вірою : монографія. –П.: видавець Шевченко Р.В., 2012.
14. Словник філософських та релігійних термінів. – П.: РВВ УМСА, 2008.

Тема 5. ДІАЛЕКТИКА – ВСЕЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ

(4 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Діалектика як вчення про всезагальний розвиток. Історико-філософські форми діалектики.
2. Поняття розвитку. Розвиток і саморозвиток.
3. Основні принципи та закони діалектики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : [курс лекцій ; 2-ге вид., випр. і доп.] / Андрущенко В. П. – К., 2002. – 321 с.
2. Бабичев В. Р. Основы философии : [учебное пособие] / Бабичев В. Р., Усова Т. Е. – Х., 2008. – 368 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии : [учебное пособие] / Гуревич П. С. – М.: Гардарики, 2007. – 204 с.
4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г. – К., 2005. – 528 с.
5. Івакін О. А. Філософія: Навчальний посібник / Івакін О. А. – К., 2004. – 254 с.
6. Пертушенко В. Л. Філософія: навчальний посібник [2-ге вид., випр. і доп.] / Петрушенко В. Л. – К.: Каравела; Л., 2002. – 544 с.

1. Діалектика як вчення про всезагальний розвиток. Історико-філософські форми діалектики.

Діалектика — це єдина логічна теорія, яка з допомогою своїх категорій дає точне уявлення про рух, зміну, розкриває взаємозв'язок речей в об'єктивній дійсності. Тому категорії діалектики рухливі, біжучі, вирізняються гнучкістю, взаємопереходами. Скажімо, кількість переходить у якість, а якість переходить у кількість; можливість стає дійсністю, дійсність же є основою для нових можливостей; причина переходить у наслідок, наслідок може бути причиною для іншого явища, пов'язаного з ним; зміст визначається формою, але форма може бути змістом для іншого процесу і т.д.

Слово «діалектика» походить від грецького *dialektike*, що означало вести розмову, бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. Матеріалістична діалектика є вченням про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і пізнання, людського мислення, що охоплює світ. У сучасному розумінні — це спосіб світорозуміння, теорія і метод пізнання.

Гегель був першим, хто надав поняттю діалектика значення методу розумного пізнання, що пізнає світ в єдності протилежних визначень і тому в саморусі, саморозвитку.

Діалектика вчить про неосяжний зв'язок, що поєднує між собою всі речі, явища, процеси. Ці зв'язки проникають в їх сутність, тому вирвати явище з них неможливо, оскільки це позбавить нас глибокого і повного його розуміння.

Протилежний діалектиці метод — метафізика — розглядає речі, явища та їх мислені відображення, поняття окремо одне від одного, як обособлені, між собою не зв'язані (або зв'язані лише зовнішніми відношеннями). Вона розглядає речі, явища, а також і поняття поза

процесом розвитку, як за суттю своєї незмінності (а якщо й визнає розвиток, то спрощено, поверхово, не розкриваючи його сутності й рушійних сил).

Діалектика — навпаки, обґрунтовує, що все існуюче може бути зрозумілим лише в розвитку і що останній слід розглядати як саморозвиток, що породжується внутрішніми імпульсами і включає в себе не лише поступові зміни, еволюцію, а й перерви поступовості, якісні стрибки, появу нового.

Діалектика визнає як зовнішні, так і внутрішні суперечності, притому у внутрішніх вбачає головний імпульс, рушійну силу саморуху, саморозвитку існуючого і тому на дослідження цих суперечностей звертає головну увагу.

Метафізика вважає речі і явища різними самим собі, са-мототожними, позбавленими внутрішніх протиріч. Нею визнаються лише зовнішні протиріччя — між різними предметами, — а також протиріччя формально-логічні, що виникають внаслідок непослідовності думки.

Уже в античні часи різні мислителі вкладали в поняття "діалектика" різний зміст: то як теорія розвитку, то як теорія пізнання (гносеологія), а то як наука про загальні закони і форми руху мислення (діалектична логіка). З цього можна зробити висновок, що діалектика розвитку об'єктивної і діалектика суб'єктивної реальності, якщо й не збігаються, то в чомусь єдині. Згодом діалектику об'єктивної реальності стали називати об'єктивною, а діалектику суб'єктивної реальності - суб'єктивною. Г.Гегель на ідеалістичній, а В.І.Ленін на матеріалістичній основах обґрунтували, що діалектика як теорія розвитку, теорія пізнання, діалектична логіка єдині і що їх закони та співвідносні категорії за змістом збігаються, будучи різними за формою.

У своєму історичному розвитку діалектика пройшла три основних етапи (форми): — першою була діалектика стародавніх (Геракліт, Демокріт, Платон, Арістотель та ін). Це була наївна, стихійна діалектика, яка поєднувалася з такими ж наївними матеріалізмом та ідеалізмом.

Потім шляхи матеріалізму і діалектики розійшлися. В XVII—XVIII ст. виникає метафізичний матеріалізм, панівними стають ідеї механіцизму (хоч іноді в деяких філософських вченнях все ж проявлялась діалектика). Виникнення й розвиток метафізичного матеріалізму зіграло в той час позитивну роль.

Проте це мало тимчасовий характер, оскільки розвиток природи та суспільного життя має діалектичний характер. Тому в той час діалектика почала інтенсивно розроблятися у німецькій класичній філософії, хоч і на ідеалістичній основі. Тому другою формою діалектики стала ідеалістична діалектика класичної німецької філософії (в першу чергу філософії Гегеля).

Три великі відкриття, суттєві зрушення в суспільному житті знову викликали необхідність поєднання матеріалізму з діалектикою, повернення до цілісного, діалектичного розуміння світу, але вже в іншій формі, на фунті науки й суспільного досвіду. Так виникає третя форма діалектики (марксистська). Будучи найдосконалішою, вона поєднана зі зрілим матеріалізмом.

Ця діалектика наукова й послідовна. Вона не замикає розвиток рамками "духу", показує, як нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності відображається в людському пізнанні. Матеріалістичний діалектичний метод у корені протилежний ідеалістичному діалектичному методу, оскільки об'єктивна діалектика первинна стосовно суб'єктивної. В ній принципи матеріальної єдності світу і принципи відображення перебувають у нерозривному зв'язку.

Діалектика, що основана на матеріалістичному розумінні природи суспільства, на розумінні людини як суспільної, конкретно-історичної істоти, може бути і є дійсно повним, всебічним, багатим за змістом вченням про розвиток. Обґрунтування й розкриття законів діалектики одночасно як законів буття і законів пізнання можливі лише за умови, що зрозуміла й досліджена роль суспільно-історичної практики як основного й визначального відношення людини до активної діяльності.

Діалектика як вчення має свою структуру. Її елементами є поняття, що обіймають структурні одиниці різних рівнів, планів, аспектів (принципи, закони, категорії). Для

розуміння сутності цих понять слід з'ясувати їх місце і роль у системі самої діалектики. А щоб зрозуміти діалектику як систему знань, потрібно вяснити її структуру, тобто проаналізувати її складові, елементи.

Принципи діалектики — це її вихідні (загальні, універсальні) теоретичні положення, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Вони відображають підвалини буття й пізнання, виражають їх найфунда-ментальніші особливості й відношення; виконують нормативну і регулюючу функції, орієнтуючи і спонукаючи людей до дії; виводяться з пізнання й супроводжують його; є способом розгляду й розуміння предметів.

До основних принципів діалектики відносять принцип розвитку й принцип взаємозв'язку. Є й інші принципи. Деякі з них будуть згадуватися пізніше.

Принцип взаємозв'язку вказує на те, що все в світі перебуває в постійному взаємозв'язку. Зміст цього принципу виражається категоріями відношення, зв'язку, відокремлення, взаємодії, співіснування. Відношення бувають як єдністю взаємозв'язку, взаємоо-бумовленості, так і відокремленості. Будучи всезагальними, зв'язки виражають єдність і багатоманітність світу. У них знаходить свій вираз матеріальна єдність світу. Завдяки зв'язкам можливе безмежне пізнання світу. Вирваний із зв'язків предмет перестає бути собою.

Зв'язки завжди розуміються в єдності з рухом, взаємодією, розвитком. Самі зв'язки теж слід розглядати в розвитку, які проявляються і між речами, і між стадіями самої речі, мають нескінченну якісну різноманітність, специфіку. Вони проявляються: між формами існування матерії; між формами руху матерії; між структурними рівнями матерії; між предметами і явищами в межах однієї форми руху. Вони залежать від характеру відношень між об'єктами, а тому мають такі форми: внутрішні й зовнішні; прямі й непрямі; суттєві і несуттєві; стійкі й нестійкі; безпосередні й опосередковані; необхідні і випадкові; одиничні й загальні і т.д.

За своєю природою і залежно від форм руху матерії зв'язки можуть бути: механічними, фізичними, хімічними, біологічними та соціальними.

Зв'язки притаманні як матеріальним об'єктам, процесам, явищам, так і "ідеальним об'єктам" (думкам, ідеям, які виникають у процесі мислення як відображення зв'язків, що мають місце в об'єктивній дійсності).

Матеріалізм вважає зв'язки об'єктивного світу визначальними, а їх відображення в нашій свідомості похідними. Ідеалізм — навпаки. Як уже вказувалося, перший тип зв'язків досліджує об'єктивна діалектика, другий тип — суб'єктивна. Принцип взаємозв'язку є першим і основним правилом наукового дослідження загалом і матеріалістичної діалектики зокрема. В цьому ракурсі велике значення має принцип конкретно-історичного підходу, зокрема те, що кожне явище розглядається історично, в зв'язку з іншим, у зв'язку з конкретним досвідом.

Виходячи з цього, різний тип зв'язків має різний функціональний характер. Одні характеризують відносну стійкість предметів, інші - перехід у нову якісну визначеність і таке ін.

В науці важливо встановити не лише єдність і взаємозв'язок предметів та явищ, але й визначити, як внаслідок взаємодії виникають нові предмети і явища, як відображаються ці процеси у свідомості і т.д. Відповіді на ці питання пов'язані з виявленням особливих зв'язків (загальні, суттєві, необхідні, повторювальні і т.д.), які називаються законами.

Принцип розвитку вказує на те, що матерія не просто існує і рухається в просторі й часі, але й змінюється в певному напрямку (це ж стосується і духовного життя). При найближчому розгляді цього принципу виявляється, що він перебуває в тісному зв'язку з попереднім принципом взаємозв'язку. Адже зв'язки існують завдяки руху (переносу матерії, енергії, інформації), а рух, в свою чергу, реалізується у взаємозв'язках. У поняттях зв'язку більше виражений статичний момент, а у взаємодії — динамічний. Взаємодія веде до руйнування, а в кінцевому підсумку — до перетворення чогось у щось.

Нове завжди зберігає зв'язок зі старим. Без цього зв'язку нема й розвитку. Тобто останній включається у зв'язок як необхідний момент, як цілісний внутрішньо пов'язаний процес самоперетворення предмета.

Ключ до розуміння зв'язків, якими характеризується будь-яка система, лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є. В свою чергу зв'язки, взаємодії, що лежать в основі цієї системи, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Поняття розвитку набуває конкретного змісту, коли розглядається як внутрішньо обумовлений ряд, як послідовність системно-структурних перетворень, як перехід на нові рівні цілісності. При цьому диференціація тієї відносно простої основи — "тотожності", — з якої починається розвиток, супроводжується і доповнюється інтеграцією (відтворенням цілісності на більш високих рівнях).

Позитивний зміст, досягнутий на кожному рівні, стадії прогресу, в подальшому, зникаючи, інтегрується в нові системи зв'язків, які підпорядковуються вже новій "системній якості" і перетворюються в ній.

Таким чином, категорії розвитку і зв'язку (єдності), нерозривні за своєю суттю. Розвиток, "знімаючи" початкову, не-розчленовану єдність, відновлює її на все вищих рівнях, де виражається не лише в збереженні якоїсь "клітинки", а й у зв'язках, що створюють систему, яка відрізняється і внутрішньою диференційованістю і цілісністю. Ключ до розуміння системи дає історія її виникнення й розвитку, процесів диференціації та інтеграції, що розгорталися в часі, а системно-структурний аналіз виступає необхідним моментом вивчення процесів розвитку, без якого це вивчення не дозволяє вийти за межі загальних, абстрактних положень.

В цілому можна сказати, що зміст цього принципу є наслідком визнання розвитку, тобто змін особливого роду, які мають визначену спрямованість, незворотний характер, тенденцію до сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Це не прості зміни, а внутрішньо суперечливий процес, який не виключає й руху назад, супроводжується тимчасовими відхиленнями в той чи інший бік. Це зміни, які характеризуються поєднанням поступальності й наступності, подоланням старого новим, народженням нового, на відміну від еволюціоністського розуміння розвитку, при якому останній зводиться лише до збільшення чи зменшення одного й того самого. В еволюціоністській концепції розвитку в тіні залишається саморух, його рушійна сила, його джерело, його мотив. Діалектична концепція розуміє розвиток як єдність протилежностей, як взаємодію між ними. Вона пояснює рух як саморух, а розвиток — як саморозвиток.

Отже, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки і розвиток, як спосіб світорозуміння, що ґрунтується на цих принципах. При виході на теоретичний рівень розуміння визначається як загальна теорія розвитку, в якій дослідження форм і законів всякого розвитку включає як свою необхідну сторону, свій власний момент вивчення зв'язків, а значить — системи. Ці зв'язки і створені ними системи розглядаються не лише в статичі, а й у динаміці, в зміні, в перетворенні — в розвитку.

Сутність цих принципів виражається і формулюється в законах діалектики, в яких фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, найзагальніші властивості зв'язку, що найчастіше повторюються в процесі розвитку дійсності. Сутність закону розвитку — не в окремих явищах і не в механічній їх сукупності. Закон має істотний вимір явищ. Як вказував Гегель, це істотне відношення, основа явища. Закони діалектики універсальні. Вони мають необмежену сферу своєї дії і свого виявлення, оскільки виражають зв'язки між явищами, що притаманні як світу в цілому, так і окремим його сторонам, конкретним проявам.

У цих законах розкривається, ними характеризується сутність всякого розвитку (розвитку як такого). Закони діалектики, що сформульовані в певних судженнях, є відображенням об'єктивних законів, притому на науковому і світоглядному рівні, є узагальненим результатом не лише пізнання світу, а й самопізнання людської думки. Порівняно з законами наук вони всезагальні, оскільки їх дія охоплює всю дійсність. Вони і

закони буття і закони пізнання. Кожний з них має свій зміст і займає певне місце в системі законів.

Закони діалектики невіддільні від категорій. З одного боку, будь-який закон виражається з допомогою категорій, з другого—відношення між категоріями (причина і наслідок та ін.) є логічним вираженням певних закономірностей. Категорії матеріалістичної діалектики становлять систему, в якій вони взаємозв'язані, переходять одна в одну, одна з одної впливають і таким чином відображають зв'язки і розвиток самої дійсності.

Для розуміння взаємозв'язку і логічної послідовності категорій слід пам'ятати, що вони є підсумком, узагальненням всієї історії людського пізнання, логічними віхами на шляху духовного освоєння людиною світу. Категорії — це ступені пізнання, які виражають його рух від явища до сутності, від менш глибокої сутності до все більш глибокої, від неповного знання до все більш повного і всебічного, від абстрактного до конкретного, багатого зв'язками та визначеннями.

Діалектика, як обґрунтував Гегель, одночасно проявляється в ролі теорії розвитку, гносеології та діалектичної логіки. Як теорія розвитку вона досліджує сутність, загальні закони всякого розвитку, в системі своїх понять дає концептуальну модель розвитку, досягнутому в його сутності. Це стало можливим завдяки тому, що рух як спосіб буття цілісних матеріальних систем на більш високому рівні розгляду, був зрозумілий як послідовний процес самоперетворення систем, процес переходу на нові рівні цілісності, що характеризуються взаємообумовленими диференціацією та інтеграцією. Закони діалектики, вся послідовно розгорнута система категорій і є вираженням, розкриттям, обґрунтуванням цілісної наукової концепції розвитку.

Діалектика в розумінні Гегеля і Маркса включає в себе й те, що називається теорією пізнання, тобто дослідження того, як у пізнанні людини дедалі ширше, глибше, повніше й точніше відображається невичерпна дійсність, що постійно розвивається, в яких формах, за якими законами здійснюється цей процес.

Гносеологія вивчає діалектику суб'єкта й об'єкта в процесі пізнання, в основі якого лежить практична взаємодія людини з предметним світом, діалектика перетворення людиною світу.

Теорія пізнання вивчає рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Це шлях пізнання істини, об'єктивної реальності. Сюди включається діалектика чуттєвого і раціонально-логічного, а також діалектика інтуїтивного і дискурсивного.

Гносеологія розглядає процес пізнання, осягнення об'єктивної істини в його діалектичній сутності, як все більше наближення до абсолютної істини через ряд відносних істин. Вона виглядає як специфічний різновид діалектики, хоч це вірно лише як момент, оскільки вона на основі практики підходить до виявлення загальних законів і форм думки, що осягає істину й ідеально відтворює дійсність. Цим самим вона виступає вже як логіка, тобто наука про правильне мислення.

Діалектична логіка - це і є саме діалектика, що виступає як логіка, як загальна теорія руху і розвитку людського мислення, за допомогою якого людина пізнає світ. Логіка досліджує, в яких формах мислення (поняттях, судженнях і т.д.) і за якими законами здійснюється цей розвиток. На відміну від формальної логіки, форми думки, що досліджується діалектичною логікою, не абстраговані від змісту, а є змістовними формами, що виражають найзагальніші властивості, зв'язки, характеристики самої дійсності, що розглядається в її розвитку. В цих формах думки сконцентрована і резюмована вся історія людського пізнання світу, кристалізована структура людської думки, що ідеально відтворює структуру об'єктивної реальності. Саме в такому розумінні логіка і збігається з теорією пізнання, яка розглядається як відображення людиною природи, що вічно рухається й розвивається.

Діалектична логіка за своєю суттю збігається і з діалектикою як теорією розвитку, оскільки загальна теорія розвитку виражена у вигляді системи тих же понять, які одночасно

відображають об'єктивні форми і закономірності розвитку всієї дійсності і є формою думки, яка пізнає цю дійсність.

Іншими словами, діалектика за своїм змістом є загальною теорією пізнання, а за формою — системою понять, що послідовно розвиваються, як рух думки, що досягає дійсності, тобто є логікою. В свою чергу логічні форми, за допомогою яких ми досягаємо світ, є одночасно формами буття і розвитку світу. І хоч логічні поняття суб'єктивні, вони в той же час виражають і речі в собі. Природа і конкретна, і абстрактна, явище і сутність, мить і відношення. Поняття хоч і суб'єктивні, проте об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі. Діалектика як система є аналогом дійсності.

Отже, об'єктивна діалектика на основі практики відображається в суб'єктивній діалектиці. Спочатку суб'єктивна діалектика мала неусвідомлений характер, та з часом думка людини стала предметом дослідження для самої себе. В XIX ст. створюється діалектика як вчення, яке стало своєрідним підсумком, логічно цілісним і послідовним синтезом всієї історії теоретичного освоєння світу і одночасно історією пізнання думкою самої себе, своїх форм і законів, які відображають форми і закони розвитку об'єктивної дійсності. В ролі такого вчення діалектика і є одночасно загальною теорією розвитку, теорією пізнання і логікою. У своїй внутрішній основі і світоглядній спрямованості вона єдина; у предметному виразі, засобах застосування й формах виявлення — і багатомірна, і різноманітна. Лише система принципів, законів і категорій описує розвиток конкретно.

2. Поняття розвитку. Розвиток і саморозвиток.

Одна із суттєвих ознак часу, до якої слід придивитися пильніше, - це та, що він безпосередньо являє плинність буття. При тому, що буття було, є й буде, окремі його ланки з'являються та зникають. Все виникле неодмінно підлягає знищенню, все окреме, конкретне, індивідуальне спливає з часом. Час немовби виносить його із буття в небуття. Через це в тих культурах, де було особливо розвинене індивідуальне начало, час сприймався навіть як щось загрозливе. У стародавніх греків був міф про бога Кроноса (або Хроноса), котрий поглинав своїх дітей. Він вдавався до цього, аби запобігти долі свого батька Урана, якого він сам скинув з небесного престолу. Та якось дружина підсунула йому замість сина камінь. Врятований у такий спосіб син Кроноса Зевс згодом жорстоко помстився батькові, звільнив братів і сестер і започаткував на землі новий вік.

Сенс міфа полягає в тому, що він передає не тільки страх людини перед неблаганністю й пожедливістю часу, але й відчуття того, що час не є голе поглинання. Тоді він був би витвором небуття й тільки. А у міфі Зевс скидає Кроноса (тобто схиблений час) у тартар - за межі дійсного буття. Справжній час - це не тільки поява та зникнення, виникнення та знищення, а насамперед їх послідовність, а отже, ствердження "проміжку" між ними - якоїсь певної ланки буття.

Поєднання у часі буття й небуття передається поняттям "зміна". Ним охоплюється виникнення й зникнення, чергування речей або окремих їхніх ознак, будь-які метаморфози буття взагалі. Якби не його постійна мінливість, буття було б нездатним розгортатися в світі, кожен з яких ладен жити своїм особливим життям. Отже, є потреба пильніше придивитися до мінливості буття, до змін у ньому. А для цього потрібно помислити їх у певній відстані від буття, тобто в абстракції, абстрактно. Абстрактним виразом усіх змін узагалі, безвідносно до їхнього носія, способу й напрямку їх здійснення є поняття "рух". Співвідносним з ним (корелятивним) поняттям, яке виражає незмінність, сталість будь-чого, є поняття "спокій".

Здавалося б, що може бути простішим, ніж рух і спокій? Досить лишень уважно дослухатись повсякденного життєвого досвіду.

Й справді, рух і спокій - це не такі вже самоочевидності. Скажімо, що в бутті переважає - рух чи спокій? Ми добре знаємо: щоб розпочати й підтримувати рух, потрібно

докласти зусилля, аби подолати спокій. А щоб здійснити ці зусилля, треба витратити певні ресурси, скажімо, енергетичні. Отже, виходить, рух є похідним, а спокій - первинним? Але тоді звідки береться мінливість буття, що обіймає нас звідусюди? Ми не тільки оточені нею - ми в ній, вона в нас, ми самі є нею. Чи відчували ви тягар мінливості, обтяжливості руху? Так само знаєте вже, мабуть, як нелегко позбутися марнотливих змін, досягти справжнього спокою. О ні, це не той спокій, коли достатньо, "щоб не турбували". То просто лінощі, небажання напружуватися й прагнення мати задоволення від того ненапруження. Йдеться про внутрішній душевний спокій, який забезпечується свободою від марних поривань, дає впевненість у своїх силах і живить самозростання всіх сил і здатностей людини.

Відкриті свого часу античними філософами парадокси ідеї абсолютності руху (рух з. безконечно великою швидкістю є спокій, рухома точка за безконечно великої швидкості набуває безконечно великих розмірів тощо) впродовж тривалого часу залишалися "прихованими" в глибинах філософської та наукової свідомості. Про них знали, але їм не надавали значення. Вся їхня руйнівна сила виявилася лише тоді, коли остаточно всталилася наукова картина світу, сперта на класичну механіку. Упорядкований згідно з Ньютоновими законами Всесвіт ніяк не узгоджувався з парадоксами руху, а класична наука нічим не могла допомогти при їх розв'язанні. Це стало можливим лише в контексті ідей наукової революції першої третини ХХ сторіччя. Найперше, це ідея Ейнштейна про скінченний характер швидкості руху в нашому Всесвіті. Гранично великою, як тепер усім нам відомо, є швидкість кванта світла. Це та абсолютна "точка відліку", та незмінна величина принципового значення - константа, без якої сучасна наука не може дати лад усім здобутим значенням про процеси у мега- й мікросвіті. ХХ сторіччя напрочуд багате на наукові відкриття. Але, можливо, найбільше з них - це відкриття констант та їхнього принципового значення в побудові Всесвіту. Особливу увагу привертають до себе константи мікросвіту. Скажімо, якби баріонний заряд був за величиною іншим, протони не могли б утворювати ядра атомів; якби константа електромагнітної взаємодії мала іншу величину, не могли б утворюватися електронні оболонки атомів. І таких постійних, що скеровують дію законів природи, відкривають дедалі більше. Отож, виходить, не таке це просте питання: що панує в бутті, що є абсолютним - мінливість чи сталість, рух чи спокій?

Для того, щоб повністю усвідомити парадокси руху, а отже, дійти висновку про суперечливість, неузгодженість наших знань про світ, про форми його існування, потрібно було мислити рух як вільне, нічим не перешкоджуване переміщення у просторі, а сам світ уявляти як такий, що дозволяє такий рух, отже, сам є нескінченним за своїми просторовими характеристиками. А в античні часи і в середні віки люди уявляли собі світ зовсім інакше. Хоча античні мислителі й виробили абстрактне поняття руху з безконечно великою швидкістю, вони все-таки не припускали можливість його реального здійснювання. Космос (усе упорядковане буття) уявлявся їм гармонійно улаштованим, довершеним, отже, просторово обмеженим. І було витворено чимало філігранних мислених побудов, щоб довести необхідність для космосу бути саме обмеженим. Середньовіччя переймає від античності цю модель світу в головних її рисах. При цьому додається ще ідея ієрархічності світобудови, наявності у світі певних шаблів Пуття. Тому можливості для вільного переміщення у просторі тут ще менші, ніж в античній моделі світу.

Відповідно й сам рух сприймався й мислився в античності і в середньовіччі як багатоманітний за своїм змістом і формою свого здійснення. Так, Аристотель визначав такі головні різновиди руху: рух щодо місця, рух щодо якості, рух щодо кількості. Потрібні були масштабні соціальні перетворення, виникнення океанського мореплавства, світового ринку, швидке поширення на всі ланки суспільного життя товарних відносин, щоб сформувалася й зміцніла ідея однорідності простору й часу, а відповідно - ідея однорідності, універсальності руху. В науці це пов'язане з іменем Галілео Галілея (1564 - 1642), а у філософії - з іменем Томаса Гоббса (1588 - 1679), котрий визначив рух як неперервне переміщення. Саме таке розуміння руху найбільшою мірою відповідало потребам і можливостям тодішньої науки,

лідером якої стала механіка. Отож, і розбудовану на ґрунті таких уявлень картину світу називають механістичною.

Світоглядним ґрунтом механістичної картини світу став матеріалізм XVII - XVIII сторіч. Щоправда, тут не обходилося без протиріч. Визнаючи рух за спосіб існування матерії (матеріальної субстанції, яка є абсолютною підвалиною всього існуючого), матеріалізм як певний тип філософського мислення не міг не продумувати цю ідею до кінця. А це означало порушувати питання про конечну причину здійснення самого руху, про його джерело. Дехто знаходив відповідь у визнанні за джерело руху творіння матерії й руху деякою абсолютною духовною субстанцією без будь-якого її подальшого впливу на матеріальний світ. Цей варіант матеріалізму стали називати деїзм (від лат. deus - Бог). Таких поглядів і чимало просвітників XVIII сторіччя, зокрема, найвідоміший вільнодумець і аитиклерикал того часу Вольтер. Послідовне ж дотримування матеріалістичної позиції призводило до тієї думки, що джерело руху міститься в самій матерії. Отже, матерії притаманний саморух.

Відповіддю, знайденою на шляхах важких, суперечливих філософських шукань, буде слово "розвиток". Ідея розвитку передбачає уявлення про певну просторово-часову відкритість та упорядкованість світу в певному напрямку. Розвиток сприймається нами як деяке "річище" здійснюваних змін, які відбуваються згідно з якимось законом. Найперше, з чим пов'язаний розвиток, - це те, що здійснювані зміни вибудовуються в певну послідовність, і цей "ланцюг" змін виступає як деяка загальна зміна стану системи. Отже, розвиток складають зміни:

а) необоротні,

б) здатні нагромаджуватися й набувати більшого масштабу,

в) які внаслідок цього викликають появу нових властивостей та якостей. Але не всі зміни є саме такими. Скажімо, зміна місця у просторі (просте переміщення) безпосередньо ніяк не пов'язана з розвитком. Не спричиняють розвитку й так звані функціональні зміни - ті, що складають процеси самовідтворення, завдяки яким забезпечується стабільність будь-якої системи. Наприклад, у нашому організмі в процесі його функціонування безперервно відбувається процес зміни або оновлення всіх його елементів. Здорова людина щодня втрачає із своєї зачіски 60 - 100 волосин, а склад крові повністю оновлюється приблизно за три місяці.

Таким чином, розвиток являє собою здійснення послідовних необоротних якісних змін. Оскільки зміни є необоротними, то вони визначають функціонування системи, якій вони притаманні, як таке, що має певне спрямування. Спрямованість - неодмінна ознака розвитку. Будь-яка спрямованість. Говорячи "розвиток", ми, як правило, уявляємо собі зростання, сходження, вдосконалення. Але ж і старіння - це також розвиток, принаймні необхідний його етап. Бо інакше позбавлялися б сенсу молодість і зрілість. Проте кожному зрозуміло, що старість - це не молодість, а молодість - це не старість. Зміни, які складають зміст цих життєвих процесів, - зовсім різного характеру. Якщо це етапи одного процесу розвитку, то принаймні різних його гілок, які мають різне спрямування.

Саме внаслідок своєї необоротності розвиток не є однорідним. Стани існування будь-якої системи відрізняються за масштабом і характером можливостей, що відкриваються для зміни стану. Коли переважають можливості формотворення, появи нового, тоді зміни системи відбуваються у напрямку зміцнення й удосконалення системи, по лінії ствердження багатоманітності її функціональних виявів. Можливості збочень і втрат немовби відкидаються вбік і минаються рухом згідно з принципом "вперед і вгору". Такий тип розвитку звичайно називають прогресивним, або прогресом (від лат. progressus - "рух уперед, розвиток"). Співвідносний з ним тип розвитку, який демонструє переважання, навпаки, руйнівних тенденцій, який здійснює спрощення й збіднення форм, дезінтеграцію цілісності тощо, називають регресивним, або регресом. Коли ж тенденції сходження та деградації відносно врівноважені, то такий тип розвитку визначають як оодноплощинний. Гранічною формою його здійснення є колообіг.

Змалку ми звикли до думки, що прогрес - це щось безперечно добре, потрібне й бажане. От тільки б знати сьогодні напевне, який шлях у майбутнє - справжній прогрес і хто є носієм правжнього прогресу! Отже, прогрес завжди несе в собі "прихований" регрес, який згодом, коли ослабне притаманний системі порух до формотворення й удосконалення, "виходить на поверхню" й стає визначальною лінією розвитку. Таким чином, розвиток завжди є взаємодією прогресивних і регресивних змін, певним типом їх поєднання.

Останнім часом для означення поняття "прогрес" у нас починають вживати слово "поступ". На мою думку, це веде до неточностей і навіть хиб змістовного характеру. Якщо надати терміну "поступ" загальнофілософського значення, це може призвести до плутанини. Справа в тому, що розвиток має ще одну свою рису - поступальність. І вона є більш загальною, ніж його спрямованість.

20 – 25 років тому в світовій науці почалися суттєві зрушення, які дедалі частіше називають сучасною науковою революцією. Фізики відкрили, що на фундаментальному рівні організації матерії відбувається спонтанне (не викликане ззовні) порушення симетрії. Вчені почали маніпулювати поняттями "вихідний вакуум", "великий вибух", "старіння протона" й таке інше. Виникли нові науки комплексного характеру - нерівноважна динаміка, синергетика, фізика живого тощо. Особливого значення набуває синергетика – теорія самоорганізації. В межах цих нових наук і наукових теорій здобуто знання, що вже суттєво вплинули на вибудовувань сучасну наукову картину світу й на сам спосіб її сприйняття та розуміння. На наших очах сучасна наука народжує новий стиль мислення - нелінійне мислення. Дуже важливо, щоб ці світоглядні новації сучасної науки зустрілися з тими передумовами та окремими зразками нелінійного мислення, які можна віднайти в світовій філософії.

Одна із засадових ідей синергетики полягає в тому, що саме у процесі перетворення, у формоутворенні нового здійснюється відповідна реакція на ентропійний тиск середовища. Внаслідок цього збільшується структурованість світу, зростає й збагачується його багатоманітність. Такий процес не є прямим, лінійним. Він з необхідністю включає точки повороту в процесі змін - так звані точки біфуркації. Це стани найбільшої нестійкості системи, коли відкриваються різні можливості для подальшого розвитку. Це моменти "вибору" подальшого шляху самоорганізації, й тут надзвичайно велику роль відіграє випадковість, бо в стані максимальної нестійкості на характер процесу самоорганізації може справити вплив такий чинник, який за інших умов, в іншому стані системи залишився б непомітним. Це означає, що процес розвитку не є запрограмованим раз і назавжди. Він включає цілий спектр можливих напрямків необоротних змін і можливостей несподіваної зміни їх спрямувань. Справді, розвиток - це зміна змін. Це закон і спосіб здійснювання буття. Розвиток - це постійне самозростання буття, набуття ним дедалі нових смислових ознак.

3. Основні принципи та закони діалектики.

Принцип у філософії розуміється як основне положення теорії, або загальне правило чи керівна ідея діяльності. Принципи діалектики мають у її системі статус аксіом і, отже, задають вихідні умови пізнання та діяльності, визначають їх спрямованість та творчі потенціали. Провідними серед них є принципи всезагального зв'язку, розвитку, об'єктивності, відображення, історизму, системності, цілісності. Фундаментом діалектики є принципи всезагального зв'язку та розвитку.

Зв'язок у філософії розуміється як взаємозумовленість існування об'єктів та явищ, розмежованих у просторі і часі. У світі все пов'язано: електрони з протонами, речовина з магнітними, гравітаційними та іншими полями, економіка держави з її політикою, виробництво зі споживанням і т. ін. Всю безкінечну різноманітність зв'язків вивчає наука, її розвиток супроводжується постійним розширенням типології зв'язків і різноманіттям їх класифікацій. Філософія розрізняє зв'язки просторові, часові, генетичні, причинно —

наслідкові, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, закономірні, безпосередні і опосередковані, внутрішні і зовнішні, динамічні і статичні, прямі і зворотні, одиничні й особливі та ін.

Будь-який об'єкт, явище завжди перебувають у системі багатьох і різноманітних зв'язків. Наприклад, ефективність підприємницької діяльності в продовольчому секторі економіки обумовлена споживацьким попитом на продукти харчування, який пов'язаний з повсякденним індивідуальним і громадським споживанням, асортиментом продуктів на ринку, порою року, статевим складом, родом його занять, купівельною спроможністю населення та багатьма іншими обставинами. Виявлення зв'язків, встановлення законів і закономірностей їх функціонування — головне завдання кожної з наук. Чим більше таких законів і закономірностей відкривають науки, тим вільнішою стає людина у теоретичній і практичній діяльності.

Засобом реалізації зв'язків є взаємодія — процес впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємної зумовленості, зміни положення, стану, взаємного переходу тощо. Взаємодія, як і зв'язки, — об'єктивна й універсальна.

Діалектика вивчає всезагальні зв'язки, які забезпечують існування всіх предметів, речей, явищ і процесів дійсності та інтегрують у собі всі загальні та поодинокі зв'язки. До них належать зв'язки матерії і руху; матерії, руху, простору і часу; старого і нового; змісту і форми; можливості і дійсності; системи й елементу; цілого і частини та ін. Знання цих зв'язків і вміння свідомо застосовувати їх у пізнавальній діяльності — свідчення справжньої науково-методологічної підготовки спеціаліста будь-якої професії.

Розвиток — це філософська категорія, яка в діалектиці виражає необоротні, певним чином спрямовані і закономірні зміни об'єктів, виникнення іншої якості. У живій матерії формами розвитку є, наприклад, прогрес і регрес, перехід до більш удосконаленої чи менш удосконаленої якості. Прогрес і регрес діалектично єдині, тобто будь-який процес розвитку є одночасно і прогресивним, і регресивним. У неживій матерії показником розвитку є ступінь стійкості системи.

Нині з ідеєю розвитку погоджуються майже всі, але спостерігається неоднозначне його розуміння. Альтернативою діалектиці є інші методології, а саме метафізична, софістична, еkleктична.

Метафізика — це філософський метод догматичного та консервативного мислення. З його позицій речі існують як створені один раз і назавжди, вони розташовані в певному порядку і можуть лише змінювати місце в просторі. Визначальною ознакою цього методу є механістичне розкладання цілісного об'єкта на багато незалежних одна від одної складових.

Софістика — це філософський метод аргументації, який, використовуючи гнучкість і відносність понять, вириває із загального зв'язку дійсності випадкову, несуттєву ознаку і хитрощами намагається обґрунтувати і виправдати її як суттєву і визначальну.

Еkleктика — це філософський метод безпринципного, механічного поєднання в одному погляді різних позицій без виокремлення головного, визначального, суттєвотворювального положення.

Принципи загального зв'язку і розвитку не єдині в діалектиці. Є й інші, наприклад, принцип історизму відображає в об'єкті зв'язок минулого, сучасного і майбутнього етапів його розвитку, актуалізує в сучасному його минуле і майбутнє. Без урахування вимог цього принципу неможливі ні свідомо цілеспрямована суспільно-історична практика людей, ні їх науково-пізнавальна діяльність. В історії розвитку суспільства цей принцип стверджує постійне якісне оновлення соціальних систем і структур, прогресивну тенденцію суспільного руху, оптимізацію його рушійних сил.

Діалектичні принципи системності і цілісності відображають зв'язки і взаємодії між елементами об'єкта як системи і як цілого. Вони передбачають вивчення об'єктів у їх зв'язку із середовищем, зовнішнім оточенням і одночасно з виокремленням їх елементів, властивостей і функцій.

Принцип детермінізму відображає процеси розвитку об'єктів як результат дії комплексу причин, а отже, є основою раціонального з'ясування їх зв'язків, розумної орієнтації людей у сплетінні подій життєдіяльності.

Всі принципи діалектики є логічним аналогом дійсності. Всі об'єкти (предмети, речі, явища, процеси) і кожний окремо завжди перебувають у зв'язку, взаємодії і розвитку, мають історію і причини виникнення, становлення та функціонування, утворюють системну цілісність. Специфічним синтезом принципів у діалектиці є поняття закону.

Закон у філософії визначається як відображення об'єктивних, завальних, суттєвих, необхідних зв'язків об'єктів, явищ і процесів буття, що повторюються. Закони є ієрархічними і різноманітними. У специфічних законах відображається розвиток конкретних зв'язків: фізичних, хімічних, біологічних та інших. Загальні закони виражають розвиток зв'язків, характерних для всієї природи, або всього суспільства, або свідомості. Всезагальні закони відображають універсальні зв'язки і природи, і суспільства, і свідомості. Діалектика вивчає всезагальні закони розвитку буття і пізнання, основними з яких є: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності та "боротьби" протилежностей, закон заперечення заперечення.

Згідно із законом взаємного переходу кількісних і якісних змін, кількісні зміни в об'єктах поступово накопичуються, на певному етапі розвитку порушують їх міру і зумовлюють у них корінні якісні зміни. З цього визначення випливає висновок, що зміст і функції закону розкриваються через категорії "кількість", "якість", "міра" з їхньою загальною родовою ознакою — "властивістю".

Властивість — це філософська категорія для вираження відношення певного об'єкта до інших об'єктів, з якими він взаємодіє. Властивостями є все те, що відрізняє один об'єкт від іншого або вказує на їх подібність. Наприклад, споживна вартість і вартість — властивості будь-якого товару, а питома вага, щільність, електропровідність, температура плавлення тощо — властивості будь-якого металу.

Якість — це філософська категорія для вираження історичної визначеності об'єкта, сукупності властивостей його даності і відмежування від інших об'єктів. Наприклад, обмін речовин, самовідтворення, пристосованість до природного середовища — якості живої матерії; праця, свідомість, членороздільна мова — якості людини; гірке, солоне, кисле, солодке — смакові якості і т. ін. Об'єктів без якостей не буває, при цьому якості об'єктивні. Існують не якості самі по собі, а речі, предмети, явища і процеси, що характеризуються своїми якостями.

Кількість — це філософська категорія для вираження загального й однорідного в якостях, сукупності властивостей, розмірів речей і предметів, їхньої величини у формі числа. Це абстракції від такого конкретного, наприклад, як народонаселення країни, темпи економічного зростання, пропорції промислового і сільськогосподарського виробництва в агропромисловому комплексі, вартості товарів та їх ціни або хімічний склад речовини, чисельність тварин певного виду, чисельність рослин і т. ін. Подібно до якості, кількість об'єктивна і має значення загальності. У світі немає об'єктів без кількісного значення.

Осмислення суті та змісту поняття "кількість", їх еволюції значною мірою пов'язані з розвитком математики як науки про кількісні відношення і просторові форми дійсності. Однак чим складніший об'єкт, тим важче визначити його кількісними методами, наприклад, моральність, політика, естетичні сприймання та подібні. З цієї причини дослідницький процес історично і логічно спрямовується від пізнання якості до пізнання кількості, наука рухається від якісних оцінок та описів до встановлення кількісних закономірностей, а від них — до більш глибокої якості.

Якість і кількість в об'єктах діалектично єдині і не існують окремо одна від одної. Зі зміною якості змінюється і кількість, зі зміною кількості змінюється якість. Кожна нова якість — завжди і нова кількість. Кількісні зміни переходять в якісні, а якісні — у кількісні. Причинні моменти таких переходів виражаються категорією "міра".

У діалектиці міра означає кількісні межі існування певної якості. Наприклад, мірою газу озону є три атоми кисню (O₃), молекули води — два атоми водню й один атом кисню (H₂O). За збереження міри будь-який об'єкт залишається сталим. З порушенням міри об'єкт якісно і кількісно змінюється. Якщо, наприклад, нагріти воду до 6000 °С, то вона перетвориться на плазму, тобто іонізований газ, в якому концентрації позитивних і негативних зарядів дорівнюватимуть одна одній. Однак плазмовий стан води — не кінцевий, а лише один з етапів її якісно-кількісних змін. Матерія нескінченна. Під великим тиском утворюється лід. Він у півтора раза важчий від води, тоне в ній, тоне при температурі понад 300 °С. Дослідження якісно-кількісних перетворень дало змогу науці та виробництву з використанням надвисоких тиску і температури одержувати якісно нові матеріали, яких немає в природі, наприклад, металічний водень та багато інших.

Якісні і кількісні зміни в об'єктах закономірні, об'єктивні й загальні. Будь-який предмет, річ, явище, процес розвиваються через взаємодію якісних і кількісних властивостей та їх зв'язків, поступове накопичення кількісних змін, порушення, за певних умов, міри і перехід до нової якості, до виникнення нового об'єкта з іншими якісними і кількісними характеристиками.

Формою таких переходів є стрибок — ще одна філософська категорія закону, яка виражає процес перетворення об'єктів. Він — стрибкоподібний. Якщо, наприклад, падати тілу горизонтальну швидкість у 1000, 2000... 7000 м/с, то воно впаде на поверхню Землі. Але за швидкості 7911 м/с воно перетвориться на супутник Землі. За швидкості 11 189 м/с тіло назавжди віддаляється від Землі.

Стрибки розрізняються за формою, масштабами, тривалістю тощо. У розвитку живої матерії розрізняються еволюційні і революційні стрибки. Еволюція (лат. розгортання) — це процес поступових кількісно-якісних змін об'єктів за збереження їх основної якості, тобто визначеності від їх виникнення до перетворення на інші об'єкти або стани. Революція (лат. поворот, переворот) — це процес кількісно-якісних змін об'єктів з перетворенням їх основної якості, перериванням поступовості в розвитку. У класифікації революцій виокремлюються промислові, науково-технічні, культурні, філософські та ін. Особливо значущі соціальні революції як способи зміни суспільних систем. У таких системах революція й еволюція є їх необхідними компонентами розвитку. Вони створюють суперечливу єдність. Революції визрівають у процесі еволюції і стають початком нової еволюції. Розвиток включає й повільну еволюцію, і перерву поступовості. Так, становлення в сучасній Україні ринкової економіки — процес революційний, однак він був би неможливим без еволюції форм власності, накопичення валютних резервів, іноземних інвестицій, суспільної свідомості нової соціальної групи людей — підприємців, менеджерів.

Отже, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відображає механізм процесу розвитку. Він відповідає на запитання: "Як реалізується цей процес?" Перехід у нову якість можливий тільки у разі накопичення відповідних кількісних змін. Тому ефективною, зокрема, економіка може бути тільки за умови її інтенсифікації як кількісно-якісної діалектичної єдності. Вирішальна роль у розвитку належить якісним змінам. Орієнтація в теорії та практиці лише на кількісні показники перспективи не має. Нарешті, залучення діалектичної категорії "міра" до вивчення об'єкта може бути успішним тільки за умови наукового обґрунтування змін його якісно-кількісної відповідності, що склалася.

У системі діалектики закон єдності та "боротьби" протилежностей є головним. Він відображає об'єктивне джерело будь-якого розвитку, відповідає на суттєве світоглядне питання: "Чому все у світі розвивається?" Цей закон — ядро діалектики. Тому не є випадковим, що діалектику у філософії часто визначають через різні формулювання цього закону. Згідно з Гегелем, наприклад, діалектика є вченням про те, як протилежності стають тотожними. З відкриттям цього закону став можливим дійсно науковий підхід до формування світогляду.

За законом єдності і "боротьби" протилежностей, всі речі, предмети, явища, процеси об'єктивного світу мають протилежні властивості та тенденції розвитку. Вони перебувають в

єдності та "боротьбі", взаємодій Єдність протилежностей відносна, а "боротьба" абсолютна. "Боротьба" протилежностей — джерело будь-якого розвитку.

Зміст і методологічна функція закону розкриваються через філософські категорії "суперечність", "єдність протилежностей", "боротьба протилежностей", "протириччя". У діалектиці протилежності — це властивості і тенденції розвитку об'єктів, які одночасно зумовлюють і заперечують одна одну. Наприклад, у математиці — плюс і мінус; у пізнавальному процесі — методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції; у військовій справі — засоби нападу і засоби захисту тощо.

Діалектичні протилежності всезагальні й об'єктивні. Об'єктів без протилежностей немає. Протилежності існують незалежно від бажання і свідомості людей; їх можна лише вивчати і керуватися ними в теоретичній і практичній діяльності. (Протилежності типу "верх — низ", "праве — ліве", "своє — чуже" та їм подібні — суб'єктивні і тому не є діалектичними.) Протилежності діалектично єдині, тобто не існують одна без одної. Виробництво без споживання неможливе, як і аналіз без синтезу, або тваринний світ без рослинного. Єдність протилежностей полягає також у збігу їх у певних властивостях і тенденціях розвитку, в їх взаємопроникненні одна в одну, тобто в їхній тотожності. При цьому діалектика заперечує можливість абсолютної тотожності. Тотожність завжди конкретна і завжди різниться. Так, переривчастості не буває без неперервності: переривчатість неперервна, а неперервність переривчаста; не буває життя без смерті, а смерті без життя. Чоловічий і жіночий організми також утворюють єдину людську сутність.

Вищою тотожністю протилежностей є їх перехід одна в одну: кількості в якість, споживання у виробництво, диктатури в демократію, випадковості в необхідність, диференційованих живих клітин у багатоклітинні організми тощо. Протилежності в об'єктах субординовані. Одна з них є провідною: асиміляція — щодо дисиміляції, суспільство — щодо природи, базис — щодо надбудови, суспільна свідомість — щодо індивідуальної свідомості, демократія — щодо диктатури, синтез — щодо аналізу і т. ін.

В об'єктах протилежності постійно взаємодіють у формі "боротьби", її результатом є розвиток. Він багатоваріантний: удосконалення протилежностей і виникнення нової їх єдності на вищій основі (наприклад, зростання ступеня свободи особистості і суспільства в міру пізнання ними природної та історичної необхідності); усунення однієї протилежності і вдосконалення іншої зі створенням нової єдності протилежностей (так, пряма і представницька форма демократії приходять па зміну диктаторському політичному режимові); усунення обох протилежностей і створення нового об'єкта з його єдністю протилежностей (прикладом є перехід на пострадянському соціальному просторі від командно-адміністративної економіки до ринкової) і т. ін.

Розвиваються і самі протилежності. Вони виникають як відмінності, потім перетворюються на істотні відмінності і протилежності, а останні — на істотні відмінності і відмінності. Завершується процес зняттям. Зняття — філософська категорія для відображення такого перетворення, в якому наявні форми або принципи усуваються, заперечуються, але утримують своє значення як підпорядковані моменти нової цілісності. Зняття в діалектиці — не знищення і руйнування, а перехід до іншої якості, нової єдності протилежностей, вищого ступеня розвитку. Прикладом зняття в біології є закон необоротності біологічної еволюції. Ч. Дарвін геніально вгадав цей закон, а в діалектиці він — конкретний вияв категорії "зняття".

Складне і рухливе відношення між протилежностями називається у філософії суперечністю. Воно відображає взаємодію протилежних, взаємовиключних боків і тенденцій предметів і явищ, які разом з тим перебувають у внутрішній єдності та взаємопроникненні як джерело саморуху і розвитку об'єктивного світу і пізнання.

Діалектичні суперечності об'єктивні і всезагальні. Суперечності класифікуються на внутрішні й зовнішні, суттєві й несуттєві, основні й неосновні. Наприклад, суперечність між суспільним характером виробництва і приватною

формою привласнення його результатів є основою в економіці та житті людей, оскільки визначає відносини між соціальними групами, верствами населення, всіма елементами соціальної структури суспільства; суперечність між процесами асиміляції та дисиміляції — основна в живому організмі; між гальмуванням та іррадіацією — основна в роботі головного мозку людини; між аналізом і синтезом — основна в пізнавальному процесі тощо.

Особливе місце в житті людини і суспільства мають суперечності глобального масштабу. Актуальною з них нині є альтернатива "бути чи не бути" цивілізації. Перетворення наявного буття в небуття і небуття в буття закономірне. Всі суспільні порядки в історії є минулими ступенями розвитку людства від нижчого до вищого. Однак за сучасних умов відбулося роздвоєння небуття на дві протилежності: небуття як зародок становлення нового історичного етапу в розвитку суспільства і небуття як можливість загибелі Людства. Обидві ці протилежності перебувають в єдності та "боротьбі" між собою. Відносини між ними становлять основну суперечність сучасності. Її вирішення передбачає не тільки ліквідацію ядерної зброї (вона — головна причина всіх глобальних проблем), а й перетворення суспільних відносин, які сформувалися у зв'язку з виробництвом, розповсюдженням і можливим застосуванням ядерної зброї та інших видів масового знищення людей: економічних, політичних, екологічних, моральних. При цьому слід мати на увазі багатогранність кожної з глобальних проблем. Екологічна проблема, наприклад, полягає не тільки в забрудненні природного середовища продуктами життєдіяльності людей і виснаженні природних енергоресурсів, а й у людському імунодефіциті (СНІД) як наслідку викривлення моральних, релігійних та естетичних суспільних відносин, онкологічних захворюваннях, туберкульозі, наркоманії та багатьох інших людських бідах.

Отже, змістом процесу розвитку є виникнення, становлення і вирішення діалектичних суперечностей. У кожному об'єкті чи системі об'єктів вони представлені складною ієрархією. Будь-яка суперечність має системний характер, а будь-яка система суперечлива. Розвиток суперечностей вимагає їх вирішення, яке підіймає систему на якісно новий рівень. Суперечність — джерело, зміст і рушійна сила саморуху і саморозвитку світу, його пізнання та перетворення суб'єктом.

Наступним є закон заперечення заперечення. Він формулюється так: у процесі розвитку об'єктів кожний його ступінь, що є наслідком подвійного заперечення, є синтезом попередніх ступенів і відтворює на вищій основі характерні риси, структуру вихідного ступеня розвитку. Закон відповідає на запитання про переважну спрямованість, про загальну тенденцію процесу розвитку, яка в цілому прогресивна.

Закон заперечення заперечення відображає цілісну форму і внутрішню структуру процесу розвитку завдяки взаємозв'язку його основних фаз, єдиний механізм його сходження через вирішення суперечностей у синтезі. Ні закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, ні закон єдності та "боротьби" протилежностей не відтворюють загальної, синтетичної картини розвитку. Дія закону заперечення заперечення виявляється лише в цілісному, відносно завершеному процесі, через ланцюг взаємопов'язаних переходів, коли можна зафіксувати більш-менш завершений результат, а його застосування в пізнанні та практиці дає змогу зрозуміти процес розвитку у всій повноті та конкретній системності.

Закон характеризують такі філософські категорії: "заперечення", "заперечення заперечення", "спадкоємність". Діалектичне заперечення є необхідним моментом процесу розвитку, умовою якісної зміни об'єктів. Воно об'єктивне і всезагальне. У жодній сфері реальності не може бути розвитку без заперечення попередніх форм її існування. Так, нове покоління людей заперечує попереднє, ринкова економіка — тоталітарну, капіталістична власність — індивідуальну, квантова механіка — класичну, а хвильова теорія елементарних часток — корпускулярну.

Діалектичне заперечення відображає не знищення об'єкта, а момент його переходу в нову якість, що в ній зберігаються елементи і властивості його попереднього (вихідного) якісного стану, тобто фіксує спадкоємність розвитку. Історія людства, наприклад, є послідовною зміною окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали,

продуктивні сили, передані всіма попередніми поколіннями; або -принцип відповідності Н. Бора, згідно з яким теорії, з виникненням нових, більш загальних теорій, не усуваються як щось помилкове, а включаються в нову теорію як її межові або конкретні випадки і зберігають значення для попередньої сфери пояснення.

Перше заперечення не завершує процес розвитку. Воно доповнюється другим запереченням, або запереченням заперечення. У них різні функції. Перше заперечення означає виникнення суперечностей, друге — зняття суперечності, її вирішення. За змістом друге заперечення — нова єдність і "боротьба" протилежностей, вищий етап розвитку зі збереженням елементів і властивостей вихідного пункту і його першого заперечення, а за формою — ніби повернення до вихідного пункту, але не перетвореному вигляді. У підсумку

— циклічність розвитку, послідовний ланцюг перетворень: вихідний пункт — перше заперечення — заперечення заперечення, третє, четверте заперечення тощо. Наприклад, хімічний елемент літій перетворюється на хімічний елемент фтор через шість заперечень (літій → берилій → бор → вуглець → азот → кисень → фтор); калій переходить у рубідій через 18 заперечень; цезій у францій — через 32 заперечення.

Отже, розвиток має спіралеподібну форму. Підтвердженням її є спіралеподібний рух капіталів за формулою $G — T — G$, тобто на вкладені у виробництво гроші "G" (вихідний пункт розвитку) виробляється товар "T" (перше заперечення), реалізація якого приносить прибуток "G" (заперечення заперечення).

Спіралеподібність — всезагальна форма процесу розвитку, однак закон заперечення заперечення може виражатися і в конкретній формі тріади, чи ніби одного витка спіралі: тезис (вихідний пункт розвитку) антитезис (перше заперечення) синтез (друге заперечення, або заперечення заперечення). Так, з посіяного в ґрунт зерна пшениці (тезис) виростає пшеничне стебло (антитезис), на якому потім формується колосок з багатьма зернами пшениці (синтез). Подібне відбувається в логіці діалектичного мислення.

Отже, внутрішньою основою закону заперечення заперечення є принцип заперечуваності; цей принцип виявляється не в загальній та абстрактній формі, а в конкретному вигляді "заперечення заперечення", який становить специфіку закону; ця специфічність виступає як форма "повернення до старого", причому "старе" є в синтезі разом з тим як щось нове; заперечення заперечення означає одночасно збереження елементів минулого, історичну спадкоємність у розвитку; специфічність закону виявляється і в спіралеподібності діалектичного руху. Він припускає не тільки генеральну тенденцію прогресу, а й тимчасові рухи назад, можливість зигзагів у процесі розвитку, поєднання прогресу і регресу за загальної поступальної спрямованості.

Кожний із законів діалектично специфічний. Разом з тим всі вони діалектично єдині, відображають об'єктивні всезагальні істотні зв'язки буття, свідомості всебічної діяльності людей та процеси їх пізнання. Сутність, зміст, функції закони діалектики виражають через категорії.

Контрольне опитування

1. Чому діалектика виступає теорією і методом пізнання дійсності?
2. Назвіть основні закони діалектики. Яке значення вони мають?
3. Поясніть сутність закону переходу кількісних змін в якісні і навпаки.
4. В чому сенс закону заперечення заперечення ?
5. Який аспект розвитку розкриває закон єдності і боротьби протилежностей?
6. Які принципи діалектики є головними?
7. Чому філософія оперує парними категоріями? Прокоментуйте їх діалектичний взаємозв'язок.
8. Поясніть, чому "сутність являється, а явище сутнісне".

9. В чому відмінність між діалектикою і метафізикою?
10. Поясніть відсутність сучасних альтернатив діалектики.

Питання до індивідуальних занять.

1. Що таке діалектика? З'ясуйте відмінність між об'єктивною і суб'єктивною діалектикою.
2. Дайте визначення розвитку. Назвіть і поясніть основні ознаки розвитку. Які існують ступені і напрямки розвитку?
3. В чому полягають особливості діалектичних категорій? Назвіть їх основні пари.
4. Чому принципи діалектики поділяються на логічні і методологічні? Вкажіть основні з них.
5. Розкрийте зміст закону єдності і боротьби протилежностей.
6. Розкрийте зміст закону переходу кількісних змін у якісні і навпаки.
7. Розкрийте зміст закону заперечення заперечення.

Питання до самостійної роботи.

1. Історичні форми діалектики.
2. Концепції розвитку.
3. Неосновні закони діалектики.
4. Класична і неklasична метафізика.

Темати доповідей і рефератів

1. Діалектичний метод пізнання.
2. Основні закони діалектики.
3. Неосновні закони діалектики
4. Принципи діалектики.
5. Основні пари діалектичних категорій.
6. Закон заперечення заперечення.
7. Закон єдності і боротьби протилежностей.
8. Закон переходу кількісних змін у якісні і навпаки.
9. Матеріальна єдність світу.
10. Принцип єдності логічного і історичного.
11. Принцип сходження від абстрактного до конкретного.
12. Принцип розвитку в матеріалістичній діалектиці.

Тема 6. Пізнання і практичне ставлення людини до світу.

1. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми (міждисциплінарна інтеграція).

При вивченні даної теми, варто звернутись до вже набутих студентами знань з курсів культурології, краєзнавства

2. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття та на занятті:

Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які повинен засвоїти студент при підготовці до заняття:

Термін	Визначення
1. Гносеологія	«вчення, наука») — теорія пізнання, розділ філософії. Термін «гносеологія» був уведений і активно застосовувався у німецькій філософії XVIII ст.
2. Методологія	(вчення) — сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці; вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Методологія — вчення про метод діяльності як такий, включає принципи, методи діяльності і знання, що відображає їх.
3. Суб'єкт	Суб'єкт (лат. <i>Subjectum</i> те, що лежить внизу, перебуває в основі) з точки зору філософії - поняття, яке означає наділену чуттям і розумом істоту (душу), що пізнає світ — себе, Абсолютну Істину (Бога) тощо.
4. Об'єкт	філософська категорія, що позначає будь-яку дійсну або уявну реальність, яка розглядається, як щось зовнішнє у відношенні до людини і стає предметом теоретичної і практичної її діяльності. Об'єкт, незалежно від своєї природи, завжди ставиться в опозиції до суб'єкта.
5. Пізнання	процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Він є предметом дослідження такого розділу філософії, як теорія пізнання.

4.3. Теоретичні питання до заняття:

1. Проблема пізнання в історико-філософському контексті.
2. Сутність та структура пізнавального процесу. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Діагностика як специфічна форма пізнання.
3. Види пізнавальної діяльності: чуттєве і раціональне, емпіричне і теоретичне пізнання.
4. Проблема істини в пізнанні. Основні філософські концепції істини.
5. Основні характеристики та критерії істини.
6. Специфіка наукового пізнання, його рівні і форми.

Зміст теми:

На кожному етапі свого розвитку знання є резюме історії пізнання, квінтесенція всіх форм людської діяльності. У античній (особливо давньогрецькій) філософії були сформульовані глибокі ідеї про співвідношення знання і думки, істини й помилки (омани), про співпадання знання і предмета, про діалектику як метод пізнання тощо.

Зокрема, Демокріт вважав, що у процесі пізнання від предметів відокремлюються найдрібніші їх частинки («ейдоси»), які несуть у собі образ предмета. Проте коли вони досягають органів чуття людини, виникають образи, які відображають предмети.

Сократ висунув на перший план діалектичну природу пізнання як здобуття істини у процесі співставлення різних уявлень, понять, їх порівняння, розмежування, визначення і т.д. При цьому він підкреслював тісний зв'язок пізнання і етики, метода і моральності.

Платон необхідною умовою спонукання душі до роздумів і найважливішим принципом пізнання вважав суперечливість. Він услід за елейтами і софістами відрізняв думку (недостовірні, часто суб'єктивні уявлення) від достовірного знання.

Аристотель у створеній ним логіці бачив найважливіший «органон» (знаряддя, інструмент) пізнання. Важливого значення у процесі пізнання надавав філософ категоріям- «вищим родам», до яких зводиться решта родів істинно-сущого. Продемонструвавши віру в силу розуму і підкресливши об'єктивну істинність пізнання, він сформулював ряд методологічних вимог до останнього.

Значний крок у розвитку теорії пізнання було зроблено європейською філософією XVII-XVIII ст.ст., де гносеологічна проблематика посіла центральне місце. Ф.Бекон вважав, що науки, які вивчають пізнання, мислення, є ключем до всього, оскільки вони мають в собі «розумові наряддя», що дають розуму вказівки аби застерігають його від помилок («Ідолів»). Він в алегоричній формі описав три основні шляхи пізнання (Див. Філософія нового часу), розробив свій емпіричний метод пізнання.

Французький філософ Р.Декарт був переконаний у безмежності людського розуму, у значній силі пізнання, мислення і понятійного бачення сутності речей. Він обґрунтовує метод дедукції, вважаючи, що розум,

озброєний такими засобами мислення к інтуїція та дедукція, може досягти у всіх галузях знання повної достовірності, якщо буде керуватися істинним методом.

Англійський матеріаліст Д.Локк у своїй праці «Досвід про людський розум» ґрунтовно розглянув процес утворення знань. Він показав, що ніяких знань у людини нема, що всі її знання, всі ідеї виходять з чуттєвого досвіду. При народженні людини її свідомість являє собою чисту дошку («*tabula rasa*»), листок білого паперу, на якому нічого не написано. Це лише можливість знань, а не самі знання. По мірі збагачення особистого досвіду людини «*tabula rasa*» заповнюється численними письменами - образами, які в цілому правильно відображують навколишній світ. Локк підкреслює, що якби предмети зовнішнього світу не діяли на наші органи чуття, ми нічого не могли б про них дізнатися.

На таких позиціях стояли і французькі матеріалісти XVIII століття. Дідро порівнював мозок людини з чутливим, живим воском. Ламетрі, характеризуючи процес пізнання, говорив про «мозковий екран», на якому, як від чарівного ліхтаря, відображуються предмети, що відбилися в очах.

Основоположник німецької класичної філософії І.Кант вперше спробував пов'язати проблеми гносеології з дослідженням історичних форм діяльності людей: об'єкт як такий існує лише у формах діяльності суб'єкта. Кант обґрунтовує три основні здатності пізнання – чуттєвість, розсудок і розум. Важливу роль у розвитку гносеології та методології відіграло вчення філософа про антиномії.

Значним етапом у розробці проблем теорії пізнання стала філософія Гегеля. Він дав аналіз найважливішим законам, категоріям і принципам діалектики, обґрунтував положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, створив першу в історії думки розгорнуту систему діалектичної логіки.

Л.Фейєрбах, висуваючи на перший план досвід як першоджерело знань, підкреслював взаємозв'язок чуттєвої свідомості і мислення у процесі пізнання, висловлював думку про суспільну природу останнього, характеризував об'єкт пізнання у зв'язку з діяльністю суб'єкта.

З розвитком філософії, науки та практики змінювалась і проблематика пізнання. Дедалі відчутніше воно набувало творчого характеру, особливо наукове пізнання. Накопичувалися знання, навички й уміння людини, що сприяло формуванню проблем, вирішенню одних і постановці інших, осмисленню їх характеру та сутності.

Пізнання - це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Він є предметом дослідження такого розділу філософії, як теорія пізнання. **Теорія пізнання (гносеологія)** — це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності. Головним у теорії пізнання є питання про відношення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності.

В історії філософії існували й існують вчення, які заперечують здатність людини пізнавати світ, і такі, що визнають цю здатність обмеженою. Ці вчення належать до **агностицизму** (грецьк. а — ні, *gnosis* — знання). Вперше піддав сумніву пізнаваність світу античний скептицизм (Піррон, Карнеад, Секст Емпірик та ін.). Він виходив з того, що відчуття мають суб'єктивний характер і залежать від стану людини.

Нині відомі різні форми агностицизму, біля витоків яких стояли видатні мислителі Д. Юм та І. Кант. Виходячи із сенсуалістичних положень, Юм визнавав єдиним джерелом наших знань відчуття, стверджував, що людина, будучи обмеженою своїми відчуттями, не може вийти за їх межі, порівняти відчуття з будь-яким феноменом, який не є відчуттям. Звідси й робив висновок про неможливість знати, чи існує що-небудь, крім відчуттів. З іншим варіантом агностицизму зустрічаємось у філософії І. Канта. Він визнавав існування речей поза свідомістю, називаючи їх «речами- в-собі». Цей термін вказував не лише на незалежне існування речей, а й на їх принципове непізнання.

Основні аргументи агностиків: недосконалість органів чуття людини, безпорадність людського розуму перед таємницями природи.

Філософською основою агностицизму є здоровий глузд, наївний реалізм, та сенсуалізм. Всі вони передбачають наявність беззаперечної «чистого досвіду», за межами якого знаходиться псевдо реальність. Пізнавальні питання стосовно останньої є псевдопитаннями метафізичними, які неправильно подані і не можуть бути вирішені науково. Така позиція найбільш послідовно дотримувалась логічним позитивізмом.

Сучасна філософська думка осмислює шляхи дальшого пізнання світу і людини, реалізації актуальних для людства проблем: збереження земної цивілізації, поліпшення біосфери, усунення міжнаціональних конфліктів тощо. Використовуючи засоби масової інформації, преси, філософи аналізують логіку подій, пропонують методи і шляхи реалізації насущних проблем.

Пізнання людиною світу, формування пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, з чуттєвого відображення, з живого споглядання. У філософії склалася така точка зору, що пізнавальне освоєння світу здійснюється за допомогою відчуття, сприймання, уявлення, розуму, волі, інтелекту, таланту, інтуїції, пам'яті, уяви.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів та явищ внаслідок їхнього безпосереднього впливу на органи чуття людини. Існує досить багато видів відчуття, серед яких основні – зорові, слухові, смакові, відчуття через дотик, через нюх. Кожен з цих видів має специфічні ознаки, за якими вони відрізняються один від одного. Так, наприклад, спів солов'я не може відчуватися за допомогою нюху. Але існують також відчуття змішаного характеру: вібраційні, температурні, больові, вестибулярні, м'язові. Колір їжі може викликати поразення смакових рецепторів і відповідно відчуття голоду, чи навпаки відразу. Багато властивостей, які відображають особливості зовнішнього світу, виникають як результат взаємодії декількох органів чуття. Такими є, наприклад, відчуття форми, просторова локалізація предметів. Тривалий час панувала думка, що результат відчуттів – це властивість окремого предмета, безпосередній образ. Між актом впливу предмета на органи чуттів і образом практично не існує часового проміжку. Останнім часом все більш впливовою у цьому відношенні стає раціоналістична концепція, яка стверджує опосередкованість результатів відчуттів діяльністю мислення. В останньому доводиться існування вроджених чи набутих категорій, які і є посередницькою ланкою між безпосередньою інформацією органів чуття і результатами її опрацювання, що і є власне відчуттям.

Більш складною формою відображення є **сприймання**, сутність якого полягає у відтворенні цілісного образу предмета чи явища дійсності при безпосередній дії їх на органи чуття людини. Цей образ виникає як результат синтезу та інтерпретації усіх конкретних актів відчуття окремих властивостей предмета, явища, що сприймається. Єдність процесу сприймання і фіксації його результату визначаються особливостями предмета чи явища, що пізнаються, дозволеними

можливостями органів чуттів, здатістю мозку до інтерпретаційного синтезу та практичним досвідом людини. У практичному житті часто зустрічаються об'єкти сприймання, які локалізуються у свідомості досить швидко, у інших же випадках виникає потреба більш тривалого часу для розпізнавання чи порівняння з вже відомими моделями. Сприймання – це цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності, який виникає на основі відчуттів, але не є їхньою механічною сумою. Воно має активний характер, відображає в єдності із всебічними характеристиками об'єкта також і все багатогранне життя суб'єкта: його світоглядні установки, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії. Людське сприймання набагато багатше за відчуття.

Чуттєвий образ предмету (явища), що сприймався (сприймалось) раніше, чи образ створений творчою, активною діяльністю мислення має назву **уявлення**. Для отримання таких образів необхідна пам'ять і увага. Тому уявлення вже належать до опосередкованого мислення і пов'язані з утворенням понять.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення в таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення. Поняття як знання сутності, знання про загальне і закономірне формується в решті-решт на основі практики, оскільки саме в процесі практики суб'єкт може визначити суттєві і несуттєві сторони дійсності. В поняттях предмети та явища відображаються в їхніх діалектичних взаємозв'язках та розвитку. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях.

Важливу роль у пізнавальному освоєнні світу відіграє **воля** як здатність до вибору мети та її досягнення. Внутрішнє піддуртя волі знаходиться у розумі людини.

В історії філософії здатність до раціонального мислення називали інтелектом. Хоча деякі авторитетні вчені-психологи (представники тестологічного напрямку – А.Дженсен, М.Хоув) заперечують інтелект як факт психічної реальності і відмовляють йому в науковій значущості. Та саме **інтелект** як сукупний розумовий потенціал людини включає в себе інструменти (засоби) реалізації пізнавальних можливостей, які він доцільно використовує для освоєння світу та адаптації до життя.

Ще існує такий спосіб одержання нового знання, коли за неусвідомленими в даний момент часу ознаками і, не усвідомлюючи шляху руху власної думки, суб'єкт робить наукове відкриття, одержує нове об'єктивно істинне знання про дійсність. Це явище відоме як **інтуїція**. Її слід розглядати в єдності з логічними засобами та формами пізнання.

Теоретичне освоєння дійсності передбачає не тільки одержання знання про світ, а й розуміння цього світу. **Розуміння** – це процес і результат духовно-практичного та пізнавального освоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти залучаються до осмислення людської діяльності, вступають її предметним змістом. Саме оточуючий людину світ вступає перед нею як носій смислу та значення, які необхідно освоїти, досягнути, інтерпретувати. Для досягнення цієї мети недостатньо лише засобів раціонального пізнання. Необхідною є діяльність усіх людських здібностей у їхній органічній єдності, як усвідомлюваних, так і тих, що функціонують, не усвідомлюючись суб'єктом, в тому числі й інтуїції.

Розкриття сутності предметів та явищ шляхом з'ясування причин їхнього виникнення та існування, наявності законів їхнього функціонування та розвитку називається **поясненням**. Найрозвинутішою формою пояснення є наукове пояснення, яке ґрунтується на основі осмислення теоретичних законів виникнення, функціонування та розвитку об'єктів.

Знання, пояснення та розуміння – це необхідні моменти взаємодії людини з навколишнім світом, за допомогою яких вона накопичує певну інформацію про об'єкти, що включені в суспільну практику.

Філософська методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності. Розвиток методології – одна зі сторін розвитку пізнання в цілому, адже метод ґрунтується на знанні, він, зрештою, і є знанням, трансформованим у певні правила дії. Оскільки ж філософія є найбільш загальним знанням, то своїми методами вона намагається з'ясувати спосіб, яким набувається це знання, розкрити механізм його формування. Історія пізнання в самій філософії вказує, що філософія впливає на наукове пізнання певною мірою на всіх його етапах, але найбільше – при побудові теорій, особливо фундаментальних. Найактивніше це відбувається під час стрімкого ламання понять та принципів у процесі наукових революцій. Але такий вплив може бути як позитивним, так і негативним. Це залежить від того, якою саме філософією керується вчений.

«Погана філософія, - говорив В. Гайзенберг, - потайки винищує хорошу фізику». Спочатку методологія ґрунтувалася на знаннях, які диктувала геометрія як наука, де містилися нормативні вказівки для вивчення реального світу. Потім методологія виступала як комплекс правил для вивчення всесвіту і перейшла у сферу філософії. Платон і Арістотель розглядали методологію як логічну універсальну систему, засіб істинного пізнання. Тривалий час проблеми методології не посідали належного місця в науці через механістичність або релігійність тих чи інших поглядів на світ. Протягом багатьох століть емпіризм виступав вихідною позицією при розгляді всіх проблем. Новий поштовх розвитку методології дали ідеалісти І. Кант і Г.В.Ф. Гегель, спробувавши розглянути закономірності в самому мисленні: сходження від конкретного до абстрактного, суперечності розвитку буття і мислення та ін.

Усі досягнення минулого були опрацьовані у вигляді діалектичного методу пізнання реальної дійсності. Згідно з цим методом будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого – взаємодія (боротьба) протилежностей. Термін походить від давньогрецького «*dialektike*» – мистецтво вести бесіду, полеміку, діалог. Ще давні греки розглядали діалог (зіткнення різних, навіть протилежних думок) як плідний спосіб досягнення істини. А сам термін змінював свій зміст, але з часів Гегеля за ним міцно закріпилося значення *філософського методу, який визначає єдність протилежностей, розглядає поняття і предмети в розвитку*.

Метафізика, як філософський метод дослідження, визнає речі, явища, процеси відособленими один від одного, а зв'язки між ними лише зовнішніми і тому вони, а також поняття, які їх відображають, розглядаються відокремленими один від одного. Діалектика, навпаки, обґрунтовує, що всі речі, явища, процеси, а також поняття, які їх відображають, взаємопов'язані і зовнішньо, і внутрішньо. Оскільки світ, при всій його різноманітності, є одним цілим, тому й діалектичний метод вимагає, щоб усе, що стає предметом нашого дослідження, розглядалося з урахуванням внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Конкретизацією цієї вимоги є системний і комплексний підходи, які мають важливе значення для сучасної науки й практики. Метафізика визнає речі, явища незмінними. Метафізичний метод полягає в тому, що вони розглядаються поза процесом розвитку. Якщо розвиток ними і не заперечується, то він зводиться лише до кількісних змін або розуміється як повторення одних і тих же циклів. Тому з метафізичної точки зору неможливо пояснити, чому і

як виникає нове. Діалектика, навпаки, обґрунтовує, що все у світі перебуває у процесі розвитку, вічного оновлення; завжди щось відмирає, а щось народжується, зміни мають не просто кількісний, а й кількісно-якісний характер. Діалектичний метод орієнтує на те, щоб кожен предмет, систему розглядати в розвитку, вивчати, як цей предмет виник, які етапи в своїй еволюції пройшов, які тенденції його подальшого розвитку, перетворення в щось інше.

Метафізика заперечує будь-які внутрішні протиріччя в речах, розглядає речі як самототожні. З метафізичної точки зору суперечності трапляються лише міжрізними речами (зовнішні), а такожу мисленні (коли мислення здійснюється неправильно). Згідно з принципами діалектики всі предмети, явища внутрішньо суперечливі. «Боротьба» внутрішніх сторін, тенденцій становить сутність речей і служить джерелом, рушійною силою їх саморозвитку, причиною якісних змін, перетворення в щось інше. Діалектичний метод орієнтує на те, щоб виявити і дослідити протиріччя, які дають ключ до розуміння тенденцій і закономірностей розвитку.

Діалектика й метафізика — це одночасно і форми світорозуміння, і методи пізнання. Причини переважання в науці й філософії в ту чи іншу історичну епоху діалектичного чи метафізичного методів мали своє соціальне обумовлення.

Розглядаючи альтернативність метафізики і діалектики, необхідно, однак, підкреслити, що метафізика не є чимось нелогічним, нерозумним, безрезультатним. Метафізика — це історично неминуча філософська теорія розвитку і метод пізнання, котрі займають певне місце в розвитку філософії, її категорійного апарату. Наприклад, метафізика дала змістовну трактовку таких важливих проблем, як співвідношення свободи і необхідності, з'ясувала природу загальних понять, істотно збагатила понятійний і термінологічний словник філософії тощо. Однак з розвитком науки метафізика виявила свою недостатність і поступилась діалектиці як більш сучасному методу пізнання, усвідомлення дійсності.

Діалектика, з одного боку, виправдовує існуючі порядки, стан, речі, однак, для певних умов, для певного часу. І в цьому полягає її позитивна (стверджувальна, або «консервативна») позиція. З іншого боку, діалектика виходить з абсолютної змінності, плінності речей, станів, порядків, «ліквідації» того, що є, для розвитку того, що буде. Однак ця ліквідація, негативність не може бути абсолютною, тотальною, оскільки в такому випадку розвиток став би неможливим.

Свого часу в радянській філософії надавали перевагу саме стверджувальній, консервативній стороні діалектики, абсолютизували все те, що було за соціалізму, виправдовували існуючі порядки, займалися їх апологією. На Заході, як правило, перебільшували, абсолютизували критичний, негативний бік діалектики. Точніше кажучи, не перебільшували, а вважали цей бік сутністю діалектики. Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були Теодор Адорно і Жан Поль Сартр. Відповідно до їхніх поглядів, «негативна» діалектика — це одностороння, суб'єктивістська концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення, і тому не виходить за межі метафізики. «Негативна» діалектика — це, по суті, антидіалектика.

Практика як критерій істини може вважатися абсолютною у тому розумінні, що якщо ми використовували отримане знання про об'єкт у практичній діяльності і досягли бажаних результатів, то із упевненістю можна сказати, що це знання - істинне. Однак практика одночасно і відносний критерій, тому що вона історично обмежена. Наприклад, твердження, що земля кругла відомо давно, але можливість перевірити його практично з'явилася у людини недавно. Сучасний рівень розвитку суспільної практики, наприклад, не дає можливості перевірити багато положень теорії відносності та інших нових теорій.

Таким чином, процес пізнання - надзвичайно складний, суперечливий і нескінченний. Людина завжди буде прагнути глибше і ширше пізнати світ і себе, але ніколи це прагнення не досягне завершення. Це вселяє оптимізм, тому що будь-яке покоління зможе сказати: "Ми внесли свій внесок в пізнання світу, ми дізналися про нього більше, ніж наші предки". Тільки дурень може сказати: "Я знаю все". Чим більше ми знаємо, тим більше межа непізнаного - це ще один з парадоксів процесу пізнання, що становить джерело його розвитку.

Наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, яка складається із взаємодії таких компонентів: 1) пізнавальної діяльності спеціально підготовлених груп людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні установки з приводу своєї професійної діяльності; 2) об'єктів пізнання, які можуть не збігатися безпосередньо з об'єктами виробничої діяльності, а також практики в цілому; 3) предмета пізнання, який детермінується об'єктом пізнання і проявляється в певних логічних формах; 4) особливих методів та засобів пізнання; 5) уже сформованих логічних форм пізнання та мовних засобів; 6) результатів пізнання, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах; 7) цілей, що спрямовані на досягнення істинного та достовірного, систематизованого знання, здатного пояснити явища, передбачити їхні можливі зміни і бути застосованим практично. Наукове пізнання, таким чином, - це цілеспрямований процес, який вирішує чітко визначені пізнавальні завдання, що визначаються цілями пізнання. Цілі пізнання, в свою чергу, детермінуються, з одного боку, практичними потребами суспільства, а з іншого - потребами розвитку самого наукового пізнання.

У науковому пізнанні в діалектичній єдності чуттєво-сенситивного та раціонального головна роль належить раціональному мисленню. Проте його основні форми (поняття, судження, умовиводи) не відображають повною мірою його специфіку, оскільки вони функціонують як на донауковому, так і на науковому рівні пізнання. В науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та засоби, як ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

До форм наукового знання відносять проблеми, наукові факти, гіпотези, теорії, ідеї, принципи, категорії і закони.

Факт, як явище дійсності, стає науковим фактом, якщо він пройшов строгу перевірку на істинність. Факти - це найнадійніші аргументи як для доказу, так і для спростування будь-яких теоретичних тверджень. І.П. Павлов називав факти «повітрям вченого». Проте, при цьому треба брати не окремі факти, а всю, без винятків, сукупність фактів, що відносяться до даного питання. Бо інакше виникає підозра, що факти підібрані довільно.

Наукові проблеми - це усвідомлені питання, для відповіді на які недостатньо наявних знань. Їх можна визначити і як «знання про незнання».

Наукова гіпотеза - таке припущення знання, істинність або хибність якого ще не доведена, але яке висувається не довільно, а з врахуванням ряду вимог, до яких відносяться наступні.

1. Відсутність суперечностей. Основні положення пропонованої гіпотези не повинні суперечити відомим і перевіреним фактам. (При цьому слід враховувати, що бувають і помилкові факти, які самі потребують перевірки).

2. Відповідність нової гіпотези надійно встановленим теоріям. Так, після відкриття закону збереження і перетворення енергії всі нові пропозиції про створення «вічного двигуна» більше не розглядаються.

3. Доступність гіпотези, що висувається, для експериментальної перевірки, хоча б у принципі (див. нижче - принцип верифікації).

4. Максимальна простота гіпотези.

Категорії науки - це найзагальніші поняття теорії, що характеризують істотні властивості об'єкту теорії, предметів і явищ об'єктивного світу. Наприклад, найважливішими категоріями є матерія, простір, час, рух, причинність, якість, кількість і т.п.

Закони науки відображають істотні зв'язки явищ у формі теоретичних тверджень. Принципи і закони виражаються через співвідношення двох і більше категорій.

Наукові принципи - найбільш загальні і важливі фундаментальні твердження теорії. Наукові принципи грають роль початкових, первинних засновків і закладаються у фундамент створюваних теорій. Зміст принципів розкривається у сукупності законів і категорій.

Наукові концепції - найбільш загальні і важливі фундаментальні положення теорій.

Наукова теорія - це систематизовані знання в їх сукупності. Наукові теорії пояснюють безліч накопичених наукових фактів і описують певний фрагмент реальності (наприклад, електричні явища, механічний рух, перетворення речовин, еволюцію видів і т.п.) за допомогою системи законів.

Головна відмінність теорії від гіпотези - достовірність, доведеність. Сам термін теорія має безліч значень. Теорія в строго науковому значенні - це система вже підтвердженого знання, яке всебічно розкриває структуру, функціонування і розвиток об'єкту, що вивчається, взаємовідношення всіх його елементів, сторін і теорій.

Наукова теорія повинна виконувати дві найважливіші функції, першою з яких є пояснення фактів, а другою - прогнозування нових, ще невідомих фактів та опис їх закономірностей.

Наукова теорія - одна з найстійкіших форм наукового знання, але і вона зазнає змін внаслідок накопичення нових фактів. Коли зміни зачіпають фундаментальні принципи теорії, відбувається перехід до нових принципів, а, отже, до нової теорії. Зміни ж в самих загальних теоріях призводять до якісних змін всієї системи теоретичного знання, внаслідок чого відбуваються глобальні природничо-наукові революції і міняється наукова картина світу.

Наукова картина світу - це система наукових теорій, що описує реальність.

Під *методологією* звикло розуміють перш за все методологію наукового пізнання, тобто вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності. Вона дає характеристику компонентів наукового дослідження - його об'єкту, предмету аналізу, задачі дослідження (або проблеми), сукупності дослідницьких засобів, необхідних для вирішення задачі даного типу, а також формує уявлення про послідовність дій дослідника в процесі рішення задачі. Коротше кажучи, методологія - це вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби наукової діяльності.

Найважливішими аспектами застосування методології є: постановка проблеми (саме тут скоюються помилки, що приводять до висунення псевдопроблем або істотно утруднюють отримання результату), побудова предмету дослідження та побудова наукової теорії, а також перевірка отриманого результату з огляду його істинності, тобто відповідності об'єкту вивчення.

Поглиблення взаємозв'язку наук призводить до того, що результати, моделі і методи одних наук все більш широко використовуються в інших, відносно менш розвинутих науках (наприклад, застосування фізичних і хімічних методів в біології і медицині). Одна з основних задач дослідника полягає у виявленні і вивченні методів пізнавальної діяльності, здійснюваної в конкретній науці, у визначенні можливостей і меж застосування кожного з цих методів.

Метод - це сукупність прийомів або операцій практичної або теоретичної діяльності. Метод можна також охарактеризувати як форму теоретичного і практичного освоєння дійсності, яке впливає із закономірностей поведінки об'єкту, що вивчається. Ф. Бэкон порівнював правильний науковий метод із світильником, що освітлює подорожньому шлях в темряві.

Методи наукового пізнання включають так звані *загальні методи*, тобто загальнолюдські прийоми мислення, *загальнонаукові методи* і *методи конкретних наук*. Методи можуть бути класифіковані і по співвідношенню емпіричного знання (тобто знання отриманого в результаті досліду, дослідного знання) і знання теоретичного, сенс якого - пізнання сутності явищ, їх внутрішніх зв'язків. Класифікація методів наукового пізнання представлена на.

Слід мати на увазі, що кожна галузь природознавства разом із загальнонауковими застосовує свої конкретно-наукові, спеціальні методи, обумовлені сутністю об'єкту дослідження. Проте часто методи, характерні для якої-небудь конкретної науки, застосовуються і в інших науках. Це відбувається тому, що об'єкти дослідження цих наук підпорядковуються також і законам даної науки. Наприклад, фізичні і хімічні методи дослідження застосовуються в біології на тій підставі, що об'єкти біологічного дослідження включають в тому або іншому вигляді фізичні і хімічні форми руху матерії і, отже, підпорядковуються фізичним і хімічним законам.

Загальних методів в історії пізнання - два: діалектичний і метафізичний. Це загально-філософські методи.

Діалектичний метод — це метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності і розвитку. *Метафізичний метод* — метод, протилежний діалектичному, з його допомогою розглядають явища поза їх взаємним зв'язком і розвитком. З середини 19-го століття метафізичний метод все більше і більше витіснявся з природознавства діалектичним методом.

Для того, щоб дійсно пізнати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки. Пізнання розкриває внутрішні істотні ознаки предмету, зв'язки його елементів і їх взаємодію одного з другим. Для того, щоб це здійснити, необхідно цілісний предмет розчленувати (практично або в думках) на складові частини, а потім вивчити їх, виділяючи властивості і ознаки, зв'язки і стосунки, а потім виявити їх роль в системі цілого. Після того, як ця задача буде вирішена, частини знов можна об'єднати в єдиний предмет і скласти собі конкретне уявлення, яке спирається на глибоке знання внутрішньої природи предмету.

Ця мета досягається за допомогою таких операцій як аналіз і синтез.

Аналіз - це розчленовування цілого предмету на складові частини (сторони, ознаки, властивості або відносини) з метою їх всебічного вивчення.

Синтез - це з'єднання раніше виділених частин предмету в єдине ціле. Об'єктивною передумовою цих

пізнавальних операцій є здібність окремих елементів об'єкту до перегруповування, об'єднання і розділення.

Аналіз і синтез є найбільш елементарними і простими прийомами, які становлять фундаменти людського мислення.

Абстрагування (ідеалізація) - це особливий прийом мислення, який полягає у відволіканні від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням тих властивостей і відношень, що нас цікавлять. Предмети об'єктивної дійсності посідають нескінченну множину різних властивостей, зв'язків і відносин. Коли ми абстрагуємо деякі властивості або відношення ряду об'єктів, то тим самим створюємо основу для їх об'єднання в єдине ціле. По відношенню до індивідуальних ознак кожного з об'єктів, що входять в даний процес, об'єднуюча їх ознака виступає як загальна. Отже, в результаті ідеалізації з розгляду можуть бути виключені деякі властивості, ознаки об'єктів, які не є істотними для даного дослідження. Приклад такої ідеалізації в механіці - матеріальна крапка, тобто крапка, що має масу, але позбавлена будь-яких розмірів. Таким же абстрактним (ідеальним) об'єктом є абсолютно тверде тіло.

Узагальнення - це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюють загальні властивості і ознаки об'єктів. Операція узагальнення здійснюється як перехід від часткового поняття або думки до загального поняття або думки. Наприклад, такі поняття як "клен", "липа", "береза" є первинними, від яких можна перейти до більш загального поняття "листяне дерево".

В процесі дослідження часто доводиться, спираючись на вже наявні знання, робити висновки про невідоме. При переході від відомого до невідомого, ми можемо або використовувати знання про окремі факти, виявляючи при цьому загальні принципи, або навпаки, спираючись на загальні принципи, робити висновки про часткові явища. Подібний перехід здійснюється за допомогою таких логічних операцій, як індукція і дедукція.

Значна роль в узагальненні результатів спостереження і експериментів належить індукції (від лат. *inductio* - наведення), особливому виду узагальнення даних досвіду. *Індукція* - це процес виведення загального положення із спостереження ряду часткових одиничних фактів, тобто пізнання від часткового до загального на підставі міркування, в якому загальний висновок будується на основі часткових засновків. Основою індукції є досвід, експеримент і спостереження, в процесі яких збираються окремі факти. На підставі аналізу цих фактів ми встановлюємо загальні і повторювальні риси ряду явищ, що входять до певного класу. На основі цього будується індуктивний висновок про приналежність цих рис всьому класу. Так, наприклад, вивчаючи властивості води, спиртів, рідких масел, встановлюють, що всі вони володіють властивістю пружності. Отже, ми робимо висновок: рідини пружні.

На практиці найчастіше застосовується неповна індукція, яка припускає висновок про всі об'єкти множини на підставі пізнання лише частини об'єктів. Неповна індукція, що базується на експериментальних дослідженнях і включає теоретичне обґрунтування, називається науковою індукцією. Висновки такої індукції часто носять характер вірогідності. Це ризикований, але творчий метод. За умови чіткої постановки експерименту, логічній послідовності і строгості міркувань вона здатна дати достовірний висновок. За словами відомого французького фізика Луї де Бройля, наукова індукція є істинним джерелом дійсно наукового прогресу.

Дедукція - це спосіб міркування, за допомогою якого із загальних засновків з необхідністю слідує висновок часткового характеру. Вона тісно пов'язана з узагальненням. Якщо початкові загальні положення є встановленою науковою істиною, то методом дедукції завжди буде отриманий істинний висновок. Особливо велике значення дедуктивний метод має в математиці. Математики оперують математичними абстракціями і будують свої міркування на загальних положеннях. Ці загальні положення застосовуються до рішення часткових, конкретних задач.

Дедукція відрізняється від індукції прямо протилежним напрямком руху думки. Одним із засновків дедукції обов'язково є загальна думка. Наприклад, якщо ми знаємо, що всі метали електропровідні, і якщо встановлено, що мідь відноситься до групи металів, то слідує висновок про те, що мідь електропровідна. Але особливо велике пізнавальне значення дедукції виявляється у тому випадку, коли загальним засновком виступає не просто індуктивне узагальнення, а якась гіпотетична теза, наприклад, нова наукова ідея. В цьому випадку дедукція є вихідним пунктом зародження нової системи.

В історії природознавства були спроби абсолютизувати значення індуктивного методу (Ф. Бекон) або дедуктивного методу (Р. Декарт), надати їм універсального значення. Проте ці методи не можуть застосовуватися як відокремлені, ізольовані один від одного: кожний з них використовується на певному етапі процесу пізнання.

Вивчаючи властивості і ознаки явищ оточуючої нас дійсності, ми не можемо пізнати їх відразу, цілком, у всьому обсязі, а підходимо до їх вивчення поступово, розкриваючи крок за кроком все нові і нові властивості. Вивчивши ці властивості, ми можемо знайти, що вони співпадають з властивостями іншого, вже добре вивченого предмету. Встановивши таку схожість і знайшовши, що число співпадаючих ознак достатньо велике, можна зробити припущення про те, що й інші властивості цих предметів співпадають. Хід міркування такого типу складає основи аналогії.

Аналогія - це такий прийом пізнання, при якому на підставі подібності об'єктів в одних ознаках роблять висновок про їх подібність в інших ознаках. Так, при вивченні природи світла були встановлені такі явища, як дифракція і інтерференція (накладення когерентних хвиль). Ці ж властивості раніше були знайдені у звуці і витікали з його хвильової природи. На підставі цієї властивості були зроблені висновки про те, що світло також має хвильову природу.

Аналогія з простим дозволяє зрозуміти складніше. Так, по аналогії з штучним відбором кращих порід домашніх тварин Ч. Дарвін відкрив закон природного відбору в тваринному і рослинному світі.

Моделювання - це вивчення об'єкту (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміщає оригінал в певних аспектах, що цікавлять дослідника.

Дослідження методом моделювання диктується необхідністю розкрити такі сторони об'єкту, які або неможливо пізнати шляхом безпосереднього вивчення, або невігодно вивчати їх таким чином з чисто економічних міркувань. Наприклад, людина не може безпосередньо спостерігати процес природного утворення алмазів, зародження і розвиток життя на Землі, цілий ряд явищ мікро- і макросвіту. Тому доводиться вдаватися до штучного відтворення подібних явищ у формі, зручній для спостереження і вивчення. У ряді випадків буває набагато вигідніше і дешевше замість безпосереднього експериментування з об'єктом побудувати і вивчити його модель.

Моделі, що використовуються в буденному і науковому пізнанні, можна розділити на два великі класи: *натуральні і ідеальні*.

Перші є природними об'єктами, що підлягають в своєму функціонуванні природним законам.

Другими є ідеальні витвори, які зафіксовані у відповідній знаковій формі і функціонують за законами логіки, що

відображає світ. На сучасному етапі велике розповсюдження в науці і практиці отримало комп'ютерне моделювання. Дослідження здійснюється на основі відповідної комп'ютерної моделі.

Класифікація - розподіл тих або інших об'єктів по групах (відділах, розрядах) залежно від їх загальних ознак з фіксацією закономірних зв'язків між класами об'єктів в єдиній системі конкретної галузі знань. Становлення кожної науки пов'язано із створенням класифікацій об'єктів, явищ, що вивчаються (особливо часто використовується в описових науках— багатьох розділах біології, геології, географії, кристалографії і т.п.).

Класифікація - це також процес впорядкування інформації. В процесі вивчення нових об'єктів відносно кожного такого об'єкту робиться висновок: чи належить він до вже встановлених класифікаційних груп. В деяких випадках при цьому виявляється необхідність перебудови системи класифікації. Існує спеціальна теорія класифікації - таксономія. Вона розглядає принципи класифікації і систематизації складно-організованих областей дійсності, що мають звичку ієрархічну будову (органічний світ, об'єкти географії, геології і т.п.).

Однією з перших класифікацій у природознавстві була класифікація рослинного і тваринного світу видатного шведського натураліста Карла Ліннея (1707-1778). Для представників живої природи він встановив певну градацію: клас, загін, рід, вид, варіація.

Історичний метод має за мету відтворення історії об'єкту, що вивчається, у всій своїй багатогранності, з урахуванням всіх деталей і випадковостей. Логічний метод - це, по суті, логічне відтворення історії об'єкту, що вивчається. При цьому ця історія звільняється від всього випадкового, неістотного, тобто це як би той самий історичний метод, але звільнений від його історичної форми.

В основі *історичного методу* лежить вивчення реальної історії в її конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів, і на цій основі при розумовому відтворенні історичного процесу розкривається закономірність його розвитку.

Логічний метод виявляє цю закономірність іншим способом: він не вимагає безпосереднього розгляду ходу реальної історії, а розкриває її об'єктивну логіку шляхом вивчення історичного процесу на вищій стадії його розвитку. Об'єктивною основою такого способу дослідження є наступна особливість складних об'єктів, що розвиваються: на вищих стадіях розвитку вони відтворюють в своїй структурі і функціонуванні основні риси своєї історичної еволюції. Ця особливість яскраво простежується, наприклад, в біологічній еволюції, де високорозвинені організми на стадії ембріонального розвитку повторюють основні риси всього ходу еволюції, що привів до появи цих організмів. Історичний метод дав вражаючі результати в еволюційному вченні Дарвіна.

І історичний, і логічний методи виступають як прийоми побудови теоретичних знань. Помилково ототожнювати історичний метод з емпіричним описом, а статус теоретичного приписувати тільки логічному. При будь-якому способі аналізу історії об'єкту, що розвивається, передбачається емпірична фаза: фаза реальної історії і фази, що фіксують особливості структури і функціонування процесу на вищому рівні розвитку. На цій основі висувуються гіпотези, які перевіряються фактами і перетворюються на теоретичне знання про закономірності історичного процесу.

У разі застосування логічного методу ці закономірності виявляються в очищеному від конкретних випадковостей реальної історії вигляді. Історичний же метод допускає фіксацію таких випадковостей, але він не зводиться до простого емпіричного опису подій в їх історичній послідовності, а передбачає їх особливу реконструкцію, що забезпечує розуміння і пояснення історичних подій, розкриття їх внутрішньої логіки.

Наукові методи емпіричного дослідження

Спостереження - цілеспрямоване, організоване сприйняття предметів і явищ. Це один з найважливіших методів емпіричного дослідження. Спостереження використовується, як правило, там, де втручання в досліджуваний процес небажано або неможливо. Під *спостереженням* розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, в ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості і відносини об'єктів, що вивчаються. Процес наукового спостереження не є пасивним спогляданням світу, а особливого виду діяльністю, куди включається не тільки об'єкт спостереження, але і засоби спостереження (прилади, засоби зв'язку, інформації). Цілеспрямованість спостереження обумовлена наявністю попередніх ідей, гіпотез, які становлять задачі спостереження. Наукові спостереження здійснюються для збору фактів, що підтверджують або спростовують ту або іншу гіпотезу і є основою для певних теоретичних узагальнень.

Експериментальний опис спостереження провадиться засобами природної або штучної мови з використанням відомостей про об'єкти, що задіяні в спостереженні (знаки, схеми, малюнки, графіки, цифри). Опис спостереження може бути якісним і кількісним.

Довкола нас дуже багато найрізноманітніших предметів і явищ, і всі вони відрізняються один від одного притаманними їм особливостями і властивостями. Все те, що робить предмет саме таким, а не іншим предметом, що відрізняє його від незліченної множини інших - це і є його *якість*. Якістю володіють всі предмети і явища. Це дозволяє нам їх визначити, розрізнити. Якість виявляється у властивостях. Властивість характеризує рід з якої-небудь однієї сторони, тоді як якість дає уявлення про предмет в цілому.

Кількісний опис здійснюється із застосуванням мови математики і передбачає проведення різних вимірвальних процедур.

У вузькому значенні слова його можна розглядати як фіксацію даних вимірювання. В широкому значенні він виконує роль математичного апарату для знаходження емпіричної залежності між результатами вимірювань. Лише з введенням методу вимірювань природознавство перетворюється на точну науку. Основу операції вимірювання становить порівняння об'єктів по яких-небудь властивостях і характеристиках. Вимірювання - це матеріальний процес порівняння якої-небудь величини з еталоном, одиницею вимірювання. Число, яке виражає відношення величини, що вимірюється, до еталону, називається числовим значенням цієї величини. У ряді наук широко використовуються порівняльні методи (біологія, мовознавство та ін.).

Спостереження і порівняння можуть проводитися як відносно самостійно, так і в тісному зв'язку з експериментом.

Експеримент — спосіб дослідження, відмінний від спостереження активним характером. Це спостереження в спеціальних контрольованих умовах. Експеримент дозволяє, по-перше, ізолювати досліджуваний об'єкт від впливу побічних неістотних для нього явищ. По-друге, в ході експерименту багато разів відтворюється хід процесу. По-третє, експеримент дозволяє планові змінювати саме протікання процесу і стану об'єкту, що вивчається.

Отже, на відміну від звичайного спостереження в експерименті дослідник активно втручається в протікання процесу, що вивчається, з метою отримати про нього певні знання. Активне втручання і створення умов взаємодії не означає, що експериментатор свавільно створює властивості предметів, приписуючи їх природі. Ані радіоактивність, ані світловий тиск, ані умовні рефлекси не є властивостями, вигаданими або винайденими дослідниками, але вони були виявлені в експериментальних ситуаціях, створених самою людиною. Творча здатність експериментатора проявляється лише в створенні нових комбінацій природних об'єктів, в результаті яких виявляються приховані, але об'єктивні властивості самої природи.

В сучасній науці враховується принцип відносності властивостей об'єкту до засобів спостереження, експерименту і вимірювання. Так, наприклад, якщо вивчати властивості світла, досліджуючи його проходження через решітку, то воно проявлятиме свої хвильові властивості. Якщо ж експеримент і вимірювання будуть спрямовані на вивчення фотоефекту, то проявиться корпускулярна природа світла (як потоку частинок - фотонів).

Експеримент, як правило, здійснюється на основі теорії або гіпотези, що визначає постановку задачі і інтерпретацію результатів. Розрізняють декілька видів експерименту. 1) Найпростіший вид експерименту - якісний, в якому встановлюють наявність або відсутність пропонованих теорією явищ. 2) Другим, складнішим видом є вимірвальний або кількісний експеримент, що встановлює чисельні параметри якої-небудь властивості (або властивостей) предмету, процесу. 3) Нарешті: специфічним видом експерименту є соціальний експеримент, здійснюваний з метою впровадження нових форм соціальної організації і оптимізації управління. Сфера соціального експерименту обмежена моральними і правовими нормами.

Спостереження і експеримент є джерелом наукових фактів, під якими в науці розуміються особливого роду пропозиції, фіксуємі емпіричне знання. Факти - фундамент будівлі науки, вони утворюють емпіричну основу науки, базу для висунення гіпотез і створення теорій.

Наукові методи теоретичного дослідження

У зв'язку з математизацією науки в ній все ширше використовується прийом теоретичного мислення - формалізація.

Цей прийом полягає в побудові абстрактно-математичних моделей, які розкривають сутність процесів дійсності, що вивчаються. При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину операцій із знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою висловлення про властивості предметів і їх зв'язки. Таким чином, створюється узагальнена знакова модель деякої наочної області, що дозволяє знайти структуру різних явищ і процесів при відволіканні від якісних характеристик останніх. Висновок одних формул з інших за строгими правилами математики представляє формальне дослідження явищ.

Специфічним методом побудови теорії є *аксіоматичний метод*. При аксіоматичній побудові теоретичного знання спочатку задається набір початкових тверджень, що не вимагають доказів. Ці твердження називаються *аксіомами* або *постулатами*. Потім з них за певними схемами правил виводу будуються тези. Сукупність початкових аксіом (тверджень, доказ істинності яких не вимагається) і виведених на їх основі тез, утворює аксіоматично побудовану теорію.

Велике значення в сучасній науці набрали *статистичні методи*, які дозволяють визначати середні значення, характеризуючи всю сукупність предметів, що вивчаються. "Застосовуючи статистичний метод, ми не можемо передбачити поведінку окремого індивідуума сукупності. Ми можемо тільки передбачити вірогідність того, що він поводитиметься деяким певним чином...Статистичні закони можна застосовувати тільки до великих сукупностей, але не до окремих індивідуумів, з яких складаються ці сукупності" (А.Ейнштейн, Л.Інфельд).

Характерною особливістю сучасного природознавства є також те, що методи дослідження все більшою мірою впливають на його результат.

Задача теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілісний образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна представити як конкретне переплетення найрізноманітніших зв'язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій ще не дає уявлення про природу явища, про процеси його розвитку. Для того, щоб створити таке уявлення, необхідно в думках відтворити об'єкт у всій повноті і складності його зв'язків і відносин. Такий прийом дослідження називається методом *сходження від абстрактності до конкретного*. Застосовуючи його, дослідник знаходить спочатку головний зв'язок (відношення) об'єкту, що вивчається, а потім, крок за кроком простежуючи як він видозмінюється в різних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює їх взаємодію і таким шляхом відображає у всій повноті сутність явища, що вивчається. Так формується теорія становлення Всесвіту, походження життя, виникнення людини і ін.

Всі описані методи пізнання в реальному науковому дослідженні завжди працюють у взаємодії. Їх конкретна системна організація визначається особливостями предмету, що вивчається, а також специфікою того або іншого етапу дослідження. В процесі розвитку науки розвивається і система її методів, формуються нові прийоми і способи дослідницької діяльності, але і з'ясування тенденцій їх розвитку.

Проблема істини

Проблема істини є однією з центральних у гносеології. Це зумовлено тим, що складний і суперечливий характер пізнання дійсності висуває проблему оцінки знань з точки зору їх адекватності чи неадекватності змісту відповідних об'єктів. Істина і хиба — основні характеристики відношення пізнавального образу до об'єкта пізнання.

Головною метою процесу пізнання є глибоке проникнення людського розуму в сутність предметів і явищ, тобто осягнення істини.

Істина — це адекватне відображення в свідомості людини об'єктивної реальності.

Основними характеристиками істини є її *об'єктивність* за змістом, *відносність* і *абсолютність*, *конкретність* і *зв'язок з практикою*.

Об'єктивною істиною є такий зміст людських знань, який не залежить від суб'єкта, тобто не залежить ні від людини, ні від людства.

Істину прийнято (починаючи від Гегеля) розглядати як складний, внутрішньо суперечливий процес, що перебуває в постійному переборенні заблуджень. Наука — це комора готових і вичерпаних істин, а процес їх досягнення — це рух від знань неточних, приблизних до знань дедалі точніших і визначеніших. Тому істину і вважають відносною.

У міру прогресу пізнання людство дедалі більше і більше переборює відносність істини, хоча, зрозуміло, і не

може досягти абсолютної адекватності знань об'єктивній дійсності.

Безпосередньою метою пізнання є істина. Історія філософії являє різні розуміння і відповідно різні визначення істини. *Істина* — це знання, відповідне дійсності, яке співпадає з нею (класична концепція істини або теорія кореспонденції, відповідності). Істина — логічна несуперечливість знання, узгодженість частин знання, які складають істину, між собою (теорія когеренції, узгодженості). Істина виражається зведенням теоретичних знань до емпіричних фактів (позитивізм). Істина — це плід прийнятої згоди вчених між собою (конвенціоналізм). Істина — корисність знання в досягненні поставленої людиною мети (прагматизм).

Із численних характеристик знання основними для пізнання є *істинність і хибність*. Помилка, помилковість визначаються характеристикою знання, вираженою теорією або концепцією істинності у межах певної теорії пізнання. Уся різноманітність концепцій істини служить конкретизацією або розвитком трьох концепцій: відповідності, пристосування і зв'язності. Серед них першого явного вираження набула концепція відповідності у філософії Платона і Арістотеля.

За концепцією відповідності, істина є знання, що відповідає дійсності, а хибність, помилковість є знання, що не відповідає дійсності. Якщо у визначеннях істини і хибності вказане лише одне ставлення до дійсності, то його стверджувальне вираження («відповідає») дозволяє встановити предмет знання, а заперечувальне («не відповідає») - ні. Тоді ж хибність, будучи знанням, повинна мати предмет, якому відповідає. Але тоді знання стає істиною і хибність неможлива, що суперечить фактам невідповідності знань дійсності. При формально-логічному підході вихід із скрутного становища полягає у відсутності предмета віднесення у тій події, до якої хибність стосується і припущення такого в інших подіях, діалектичний варіант концепції відповідності з початків, у визначеннях істини і хибності, розрізняє предмети віднесення: істина - це знання, відповідне суттєвому, а хибність - знання, відповідне несуттєвому в одній і тій же події. Не звертаючи уваги на слабкості кожного з варіантів на фоні іншого, відмітимо нездатність усіх варіантів вказати предмет віднесення заперечувальних суджень, унаслідок чого такі судження повинні бути позбавлені ознак істинності або хибності, тоді як фактичне вживання таких суджень ґрунтується на ознаках.

Формально-логічний варіант теорії відповідності, що вимагає визначеності знання і предмета його віднесення, допускає приписування істинності або хибності окремим галузям знання, але не знанню повністю. **Діалектичний варіант** характеризує знання повністю з сполученнями взаємозаперечних термінів: знання суб'єктивне і об'єктивне, істинне і хибне, абсолютне і відносне. Такі сполучення стосуються не певних предметів, а тих, що змінюються, проходять становлення, є невизначеними. Предмети віднесення і знання повинні вважатися такими, що змінюються, кожному з них притаманно бути процесом. Істина є процес. *Істина об'єктивна за джерелом, предметом віднесення, за змістом; істина суб'єктивна за формою, засобами використання*. **Об'єктивність істини** означає незалежність її змісту від суб'єкта. Істина, що не змінюється з далішим пізнанням, називається абсолютною. Істина, що змінюється з далішим пізнанням, називається відносною. З точки зору діалектичної концепції відповідності, абсолютні істини рідкісні і здебільшого банальні (як-от істини фактів), основний масив складають відносні істини, що не протистоять абсолютним, а включають їх у себе як частини. Якщо *абсолютність істини* витлумачується як повнота знання, вичерпне знання предмета пізнання у його безкінечних прямих і опосередкованих зв'язках, то, навпаки, абсолютна істина складається із відносних істин. Така абсолютна істина означає знання усієї матерії, що досягається безкінечною зміною поколінь, які пізнають, кожне з яких досягає відносних істин.

З позиції формально-логічного варіанту теорії відповідності, діалектичний варіант видається набором банальностей, що базуються на спекуляціях двозначностями повсякденної мови. Діалектичний варіант, у свою чергу, вбачає у формально-логічному варіанті спрощення, що випливають із мислення у формі застиглих визначеностей, що неспроможне охопити пізнання як процес, як ціле. Історія логіки і математики показує, що нормалізація пізнання завжди доповнюється неформальними поясненнями (метамовами), включають повсякденну мову. Тому обидва варіанти теорії відповідності слід розглядати як взаємодоповнюючі, а не як взаємозаперечувальні.

Певне поєднання рис кореспонденції, когеренції і прагматизму демонструє марксистське розуміння істини. Її основні ознаки такі:

- *об'єктивність*. Зміст істини обумовлений властивостями вивчаємого об'єкту, рівнем практики і не залежить від волі і свідомості суб'єкту пізнання;

- *процесуальність*. Істина досягається не відразу, а поступово. Тому запроваджують поняття абсолютного і відносного в істині ("абсолютна істина" і "відносна істина").

Відносна істина виражає мінливість знання, його поглиблення, уточнення, яке кінцевою метою має досягнення абсолютного знання. **Абсолютна істина** розуміється двоюко: як елемент знання, який не може бути спростований в майбутньому (так звані "одвічні істини" — факти) і як гносеологічний ідеал, тобто повне вичерпне знання дійсності, до якого прагне пізнання;

конкретність. Будь-яке істинне знання завжди визначається і в своєму змісті, і в своєму використанні умовами місця, часу та іншими специфічними обставинами, які пізнання повинно враховувати.

Слід підкреслити що об'єктивна, абсолютна, конкретна і відносна істини — це не різні види істини, а характерні особливості одного і того ж істинного знання.

На усіх етапах розвитку істина нерозривно пов'язана зі своєю протилежністю — заблудженням. Можна сказати, що вона є процесом і тому, що не відразу, а поступово долає заблудження. Заблудження — знання, яке не відповідає своєму предмету, його викривлене відображення. Заблудження слід відрізняти від брехні, дезінформації — навмисного викривлення істини в корисних цілях. Питання про істину і заблудження вимагає розгляду проблеми критерію істини: яким чином можна відмежувати, відрізнити істину від заблудження. Критерії істини поділяються на емпіричні (досвід, практика) і позаемпіричні (перш за все логічні, теоретичні, а також такі, як простота, краса, внутрішня досконалість знання).

ПРОБЛЕМИ ІСТИНИ У ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ

Історія цивілізації пройнята духом безкорисливих пошуків істини. Багато мислителів, учених, митців присвячували своє життя цим пошукам. Поняття «істина» людство поєднало з моральними поняттями «правда» і «щирість», завдяки чому істина і правда стали метою науки і мистецтва, ідеалом моральних спонук. Цінність істини неосяжна.

Істина — адекватна інформація про об'єкт (ним може бути і сам суб'єкт), отримана завдяки його чуттєвому чи інтелектуальному осягненню або завдяки свідченню (повідомленню) про нього.

Найхарактернішою ознакою цієї інформації є її достовірність. Істина існує як певна духовна реальність в її інформаційному та ціннісному вимірах. Цінність знання вимірюється його істинністю. У ній виявляється зустрічна тотожність знання з предметом і предмета зі знанням. Коли, наприклад, стверджують про людину як істинного патріота, мають на думці особистість, яка чинить патріотично, на користь власної держави, народу.

Проблема істини була усвідомлена й сформульована ще в Давній Греції. Вже елеати й софісти піддали сумніву достовірність чуттєвих знань людини. Платон обстоював можливість знань лише про вічні та незмінні ідеї, вважаючи відомості про чуттєвий світ недостовірними. За переконаннями Арістотеля, істина є відповідністю між певними твердженнями, судженнями, висловлюваннями і тим, про що у них ідеться. Звичайно, поняття «ціле число», «квант», «гравітація» не є ні хибними, ні істинними. Але певні твердження з використанням їх можуть бути істинними або хибними. Наприклад, із суджень «квант — одиниця виміру маси тіла», « ± 1 є цілим числом», «гравітація — спосіб приготування їжі» перше і третє є хибними.

Історії філософії відомі найрізноманітніші **концепції істини**. Відмінності між ними зумовлені різним розумінням дійсності. Платон розглядав її як незмінні надлюдські ідеї; Берклі й Мах — як комбінації (комплекси) відчуттів; Гегель — як світовий розум, що розвивається. Матеріалістичні вчення тлумачать дійсність як об'єктивну реальність, що існує поза людиною й незалежно від неї.

Оскільки істина не існує окремо від знання, тому, згадуючи про неї, людина має в думці істинне знання, виражене в поняттях, судженнях, теоріях та інших його формах. Внаслідок однобічного сприйняття об'єкта, поспішних узагальнень, тлумачень вірогіднісного знання як достовірного або в результаті використання недосконалих пізнавальних засобів виникає помилкове знання. Воно може бути фактичним (за змістом) і логічним (пов'язаним з некоректним рухом думки, з порушенням логічних правил). Помилкове знання є неминучим. Тому метою пізнання є виявлення та витіснення його зі сфери знання.

Крім **класичної концепції істини**, яка розглядає пізнання як взаємодію та взаємозалежність об'єкта і суб'єкта, доводячи, що пізнання не є копіюванням об'єкта, існують й інші концепції.

Згідно з **неопозитивістською концепцією когерентної істини**, знання є істинним, якщо воно є внутрішньо узгодженим, несуперечливим. Його істинність полягає не в адекватності об'єкту, а в самоузгодженості. Завдяки цьому все знання є самоузгодженою системою.

Прихильники **кореспондентної концепції істини** виходять з того, що твердження повинні відповідати зовнішній дійсності. Йдеться про твердження, що містять поняття, які відображають доступні для сприймання органами відчуття (споглядання) якості та відношення («червоний», «кулеподібний», «солодкий»). Однак наука часто послуговується абстрактними поняттями, які відображають поняття і відношення, недоступні для безпосереднього сприймання органами відчуттів («спін», «валентність» тощо). У зв'язку з цим прихильники кореспондентної концепції істини поділяють мову науки на мову споглядання, мову теорії та кореспондентну мову (мову інтерпретації). Завдяки використанню мови інтерпретації теоретичні поняття, які не піддаються безпосередньому спогляданню, інтерпретуються мовою споглядання, замінюються поняттями, що описують відчуття.

Однак далеко не всі теоретичні поняття, твердження, які з них складаються, піддаються такій інтерпретації чи спрощенню до понять, що описують відчуття. Абстракції (особливо філософські категорії) не підвладні чуттєвості, спогляданню. Кореспондентна теорія є безсилою і щодо визначення істинності чи помилковості знання багатьох розділів вищої математики.

Свого часу І. Кант переконував, що питання про природу істини нерозривно пов'язане з питанням про критерій (мірило) істини. Якщо прихильники когерентної концепції шукають критерій істини в логічному доведенні, а творці кореспондентної концепції знаходять його в прямому спогляданні, то згідно з прагматистською концепцією істини він полягає в її практичній корисності, ефективності. Тобто, істинність знань перевіряється успіхом у певній діяльності. Наголошуючи на активній ролі суб'єкта, представники прагматизму пов'язують істину з практичною корисністю, вигодою, співвідносять її з діяльністю людини.

Із розумінням істини як процесу пов'язана проблема абсолютного та відносного в ній. За словами Г.-В.-Ф. Гегеля, істину не можна розглядати як дану в готовому вигляді і сховану в кишені відкарбовану монету, адже пізнання весь час розвивається. Уточнюючи та поповнюючи знання, долаючи помилки, воно рухається від істин відносних до істин абсолютних. Прикладом відносної істини є вчення античного філософа Демокріта про атоми — найдрібніші неподільні часточки матерії, з яких складаються усі тіла. Люди вважали це вчення абсолютною істиною до кінця XIX ст., поки не було винайдено електрон, який входить до складу атому. Натепер відомо понад сто елементарних часток, хоча й ці відкриття не є межею розвитку знань про них.

У прадавні часи люди вважали, що Земля є площиною, оскільки далекі мандрі були тоді неможливі ні землею, ні водою, а горизонт здавався певною досяжною межею. Для тих людей і для того часу те, що Земля є площиною, було абсолютною істиною. І це навіть можна довести за допомогою математичних формул. Відомо, що кривизна нескінченно малої ділянки сфери прямує до нуля. А саме такою нескінченно малою ділянкою було місце проживання тих давніх людей порівняно з площею всієї Землі (або земної кулі). Але ця абсолютна істина виявилася помилковою, коли вони стали мандрувати і землею, і морем, зрозумівши, що горизонт не є тією видимою межею, а Земля не є площиною. Подібні приклади свідчать, що істина може бути абсолютною у конкретних просторових і часових межах. У певний час вона може фігурувати і як помилкове знання. Завдяки цій своїй якості істина є відотною. Вона може змінюватися з відносної істини на абсолютну і навпаки.

Об'єкт пізнання (наприклад, держава) можна розглядати з точки зору загальних, сутнісних ознак, на відміну від конкретної держави, яка має притаманні тільки їй, історично зумовлені ознаки. Це дає підстави для висновку, що загальне положення є істинним лише у конкретних просторових і часових межах, за якими воно як певна абсолютна істина стає хибним знанням. Наприклад, судження про температуру води, за якої вона перетворюється на пару, дорівнює 100 °C, є істинним лише тоді, коли атмосферний тиск становить 760 мм. ртутного стовпчика.

Отже, зв'язок істини з конкретними умовами місця й часу, з певною системою координат (точкою відліку) зумовлює її конкретність. А це означає, що істина завжди конкретна.

УМОВИ Й ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ ІСТИНИ

У кожній відносній істині, оскільки вона об'єктивна, міститься момент абсолютної істини. Абсолютна істина — це таке знання, що є тотожним за змістом відповідному об'єктивному аналогу і не може бути спростованим при подальшому розвитку пізнання. Вона є результатом пізнання окремих сторін предметів, що вивчаються; завершеним знанням певних аспектів дійсності; тим змістом відносних істин, який зберігається в процесі подальшого пізнання. Під абсолютною істиною розуміють і повне знання про світ, тобто ідеал пізнання, до якого прямує людство. Абсолютна істина складається із діалектичної суми (нескінченної суми!) відносних істин.

Суттєвим для наукової теорії пізнання є визнання *конкретної істини*. Істина завжди конкретна, абстрактної істини немає. Це означає, що істина перебуває у зв'язку з тими умовами, в яких знаходиться об'єкт пізнання, відображає чітко визначені сторони цього об'єкта та ін. Вищий рівень конкретності істини полягає у всебічному пізнанні об'єкта із врахуванням усіх істотних моментів у їх діалектичному взаємозв'язку на відміну від механістичного підходу чи екліктичного змішування всіх сторін і ознак пізнаваних явищ.

Оскільки істина виражається в логічних формах (судженнях, умовиводах), то доводиться говорити про конкретність суджень, умовиводів, міркувань.

Іноді говорять про *"вічні" істини*. Проте ці істини є такими лише в певних межах, зокрема в розумінні застосування їх до обмеженої предметної сфери, кордони якої можуть у подальшому розсовуватися чи звужуватися. Розвиток таких істин відбувається шляхом включення у відповідні судження (якими виражаються ці істини) повніших і точніших вказівок на необхідні умови їх істинності. Твердження про об'єктивність і конкретність істини, єдність відносної й абсолютної істини підтверджується всією історією науки і практики.

Існує кілька способів практичної перевірки істинності теоретичних положень: через активне спостереження; з допомогою експерименту, який відтворює досліджуване явище у відносно чистому вигляді; шляхом перевірки життям наукових припущень тощо. Та під практикою у філософському її розумінні потрібно мати на увазі не спостереження і навіть не окремі експерименти, спроби реалізувати теоретичні плани, а тривалий, фактично нескінченний історичний процес життєдіяльності людини, в якому лише й може відбутися відсів усього помилкового, хибного від справді істинного. Ігнорування такого розуміння практики давало можливість оголошувати абсолютними істинами, нібито вже доведеними практикою, утопічні, а то й маячні ідеї деяких політичних діячів.

Не можна ототожнювати спосіб обґрунтування істини з її перевіркою, оскільки спосіб доведення значною мірою входить у процес формування істини, а перевірка істини у кінцевому підсумку, завжди має практичний характер. У процесі формування істини можна досягти несуперечності, послідовності знань, проте їх відповідність дійсності залежить не лише від логічної досконалості доведення, а й від істинності вихідних положень, засновків, які можуть виявитися хибними. Іншими словами, формально-логічні засоби перевірки істини відіграють підпорядковану роль, а справді надійним критерієм істини є суспільна практика.

Отже, принциповою в теорії пізнання є проблема істини. В основі її лежить дослідження взаємного зв'язку між суб'єктом і об'єктом пізнання. Як суб'єкт пізнання функціонує і окрема людина, і група людей, і суспільство в цілому, причому наслідки пізнання цих суб'єктів взаємопов'язані. Як об'єкти пізнання функціонують і природа, і суспільство, і сфера духовної діяльності людей.

Теорія пізнання узагальнює пізнавальні процеси, які мають місце і в повсякденному житті, і в сфері природознавчих та соціальногуманітарних наук, і в сфері духовної культури. Проблема істини — це проблема відповідності змісту людських знань змістові об'єкта пізнання. Якщо зміст об'єкта пізнання адекватно відображається суб'єктом пізнання, то ми маємо ситуацію пізнання істини. Якщо такого відображення немає, то ми маємо ситуацію омани. Такий підхід характерний для класичної концепції істини, основні положення якої були сформульовані ще Платоном та Арістотелем. Важливим поняттям цієї концепції є поняття дійсності або реальності. У випадку, коли пізнання спрямовано на зовнішній світ, це поняття тотожне поняттю об'єктивного світу. І пізнання його означає пізнання об'єктивної істини. Окрім класичної концепції істини, в сучасній теорії пізнання є ще когерентна і прагматична концепції. Когерентна, тобто логічно несуперечлива, самопогоджена система характеризується виправданими вимогами до логічності будови людських знань. Коли ці вимоги задовольняються і одночасно приймається теза про можливість адекватного відображення в знаннях зовнішнього світу, об'єктивної реальності, то визначається і об'єктивна істина. Але є варіанти когерентної концепції, які виключають визнання об'єктивної істини. Ахілесовою п'ятою когерентної концепції є абсолютизація положення про залежність чуттєвого досвіду від мислення, його раціональних форм. Така залежність, справді, є, але вона не позбавляє людей можливості пізнання об'єктивної реальності.

Матеріали для самопідготовки:

А. Завдання для самопідготовки:

Користуючись філософськими словниками та енциклопедіями визначити та проаналізувати терміни: *пізнання, пізнання теорії, суб'єкт та об'єкт пізнання, практика, істина, абсолютна та відносна істина, об'єктивна істина, конкретність істини, критерії істини, метод, теорія, наука.*

Б. Питання для самоконтролю:

1. Як розглядалася проблема пізнаваності світу в історії філософії?
2. Що таке агностицизм?
3. Що таке скептицизм?
4. Дайте визначення поняття гносеологія
5. Дайте визначення поняття методологія.Що мислиться під „об'єктом" і „суб'єктом" пізнання?
6. В чому схожість і різниця між сенсуалізмом і раціоналізмом?
7. Які гносеологічні корені агностицизму і в чому Ви бачите його неспроможність?
9. Дайте характеристику рівнів пізнання і їх форм.
10. У чому полягає діалектичний взаємозв'язок логіки та інтуїції, пояснення і розуміння в процесі пізнання?
11. Дайте визначення поняття істина
12. Як розуміти суб'єктивізм у пізнанні?
13. Що таке об'єктивна, абсолютна, та відносна істина?
14. Розкрийте взаємозв'язок відносної і абсолютної істини.
15. Назвіть і розкрийте основні концепції істини.
16. Чим зумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її суть?
17. У чому полягає специфіка наукового пізнання?
18. Чим наукове пізнання відрізняється від житейського?
19. Які існують рівні наукового пізнання ?
20. Назвіть форми організації та розвитку наукового пізнання
21. Дайте визначення поняттям проблема, науковий факт, гіпотеза, теорія
22. Співставте наукове і поза наукове пізнання в житті суспільства і людини.
23. Перечисліть основні методи емпіричного пізнання і дайте їм характеристику?
24. Які методи зарекомендували себе у виробництві теоретичного знання?
25. Розкрийте зміст поняття "наукова парадигма".

Питання до індивідуальних занять.

- 1.Що таке праксеологія? Яке місце посідає вона в структурі філософії?

2. Дайте визначення поняття практики. Назвіть і поясніть її основні характеристики.

3. Розкрийте структуру практики? У чому виявляється її опредметнення і розпредметнення?

4. У чому виявляється зв'язок практики і пізнання?

5. Що таке гносеологія? Яке місце посідає гносеологія у структурі філософії?

6. Дайте визначення поняття пізнання? Які його основні характеристики?

7. Назвіть основні етапи пізнавального процесу? Які форми пізнання ви знаєте?

8. Яких крайнощів пізнавального процесу слід уникати?

9. Назвіть і поясніть основні принципи наукового пізнання?

10. Вкажіть і розкрийте основні методи наукового пізнання?

Теми доповідей і рефератів

1. Практика як соціальна форма руху матерії.

2. Практика як спосіб буття людини у світі.

3. Взаємозв'язок практики і пізнання.

4. Чуттєве пізнання і його форми.

5. Логічне пізнання і його форми.

Література:

1. Історія української філософії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008.
2. Канке В.А. История философии: мыслители, концепции, открытия: Учебное пособие. – М.: Логос, 2005.
3. Пазенок В.С. Філософія: Навч. посіб. – К.: Академвидав, 2008.
4. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник. – 3-тє вид. перероблене та доповнене. – Львів, 2005.
5. Попов М.В. Філософія: підручник. – К.: ВСВ «Медицина», 2011.
6. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К.: Академвидав, 2008.
7. Філософія: Навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін. За ред. І.Ф. Надольного. – 6-тє вид., випр. і доп. – К.: Вікор, 2006.
8. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів за ред. Л.В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
9. Ющенко Ю.П. Основи філософських знань. Навчальний посібник для студентів вищих медичних, фармацевтичних навчальних закладів I-III рівнів акредитації.- П.: «Дивосвіт», 2015.

Додаткова:

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001.
2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – В 3-х томах. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011-2013.
3. Федів Ю.В., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: Україна, 2001.
4. Філософія: Мислителі, ідеї, концепції: підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005.
5. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2002.
6. Философия: учеб.-метод. пособие для иностран. студ. / Н.В. Попов, А.А. Закордонен. – К.: НМУ им. А.А. Богомольца, 2007.
7. Философия: учебное пособие для иностранных студентов / А.В. Сеницына. – Львов, Новый Світ, 2000, 2014.
8. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Навч. посібн. / В.П. Андрущенко, І.Г. Волинка, Н.Г. Мозгова та ін. – К.: Каравела, 2010.
9. Соціально-філософські та етичні проблеми медицини: Навч. посібн. / За ред. А.П. Алексеєнко, В.М. Лісового. – Харків: Колегіум, 2010.
10. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / Пер. с англ. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2001.
11. Чикин С.Г. Врачи-философы. – М., 1990.
12. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: підручник. – К.: Видавничо- поліграфічний центр «Київський університет», 2008.
13. Салій А.В. Пізнання вірою : монографія. –П.: видавець Шевченко Р.В., 2012.
14. Словник філософських та релігійних термінів. – П.: РВВ УМСА, 2008.

Тема 7. Відносини людини і суспільства як філософська проблема.

Основні поняття та категорії: філософська антропологія, соціальна філософія, людина, індивід, індивідуальність, особистість, суспільно-економічна формація, цивілізація, культура, людство, соціальний детермінізм, волюнтаризм, фаталізм.

Філософська антропологія як наука про людину. Сутність та історичні форми філософської антропології. Поняття і концепції походження людини. Онтологічний і філософсько-антропологічний аспекти розуміння людини. Людина як біологічна і соціальна істота. Діалектика біологічного і соціального у розвитку людини. Біологізм і соціологізм у пізнанні людини.

Природні передумови становлення людини (життя, психіка, тілесність). Життя як рубіжний етап у розвитку матерії. Природньо-біологічний і культурний аспекти розуміння життя. Сфера життя людини. Біосфера і ноосфера. Взаємовідносини людини і природи.

Соціально-діяльнісна сутність людини. Соціальні потреби як рушійна сила розвитку людини. Види соціальних потреб. Діяльність як спосіб буття людини. Суспільний, свідомий і цілеспрямований характер діяльності. Структура людської діяльності (цілі, засоби, процес, результати).

Види діяльності. Діяльність людини і праця. Роль праці в становленні людини. Роль суспільства в становленні людини. Місце свідомості і мови у становленні людини. Роль свободи і творчості у розвитку людини.

Дійсність, буття і історичність людської сутності. Основні етапи розвитку людського способу буття (включення, опанування, вміння, творення). Взаємозв'язок буття людини і світу.

Суспільство як безпосередній світ буття людини. Дійсний світ людини і світ людського буття. Соціальний вимір світу людини. Історичний світ людини.

Форми буття людини в суспільстві (індивід і індивідуальність, особа і особистість). Відносини людини і суспільства. Конкретно-історичний характер відносин людини і суспільства. Взаємодія суспільства і особистості в історії. Значення особистості і роль народних мас в історії.

Соціальна філософія як наука про суспільство. Сутність та історичні форми соціальної філософії. Поняття і концепції походження суспільства. Онтологічний і соціально-філософський аспекти розуміння суспільства. Суспільство як соціальна система матерії і суб'єкт соціальної діяльності.

Природні передумови життя суспільства (географічне середовище і народонаселення). Антропоморфізм. Соціально-діяльнісна сутність суспільства. Суспільне виробництво як основа життєдіяльності суспільства. Види суспільного виробництва (матеріальне та духовне). Дійсність і буття суспільства.

Різноманітність буття і життя суспільства. Основні сфери суспільного життя. Економічна сфера життя суспільства і її особливості. Економічна система суспільства і її елементи (власність, техніка, технологія). Соціальна сфера життя суспільства і її особливості. Соціальна система суспільства і її елементи (класи, етноси, страти). Політична сфера життя суспільства і її особливості. Політична система суспільства і її елементи (державна влада, закон). Духовна сфера життя суспільства і її особливості. Духовна система суспільства і її елементи (ідеологія, світогляд, інформація).

Основні форми буття суспільства (формація, цивілізація, культура, людство).

Суспільно-економічна формація як структурно-змістовний аспект буття суспільства. Поняття . концепції суспільно-економічної формації. Формація як історичний тип суспільства. Структура формації (виробництво, базис, надбудова). Виробництво, його призначення і складові. Продуктивні сили і виробничі відносини, їх діалектика. Виробничі відносини як сутність формації.

Спосіб виробництва як основа формації. Визначальний характер способу виробництва у розвитку формації. Поняття базису і надбудови формації. Визначальна роль базису і відносна самостійність надбудови. Інші складові формації (історичні спільності людей — род, плем'я, народність, нація; родина і шлюб; побут і дозвілля; мова; наука і техніка; фізкультура і спорт). Суспільний лад як інтегрований вираз характеру формації. Форми вираження суспільного ладу у різних сферах суспільного життя.

Розвиток і зміна суспільно-економічної формації. Закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил як головний закон розвитку і зміни формації. Класова боротьба як джерело розвитку і зміни формації. Соціальна революція як рушійна сила розвитку і зміни формації. Питання зміни державної влади і суспільного ладу як центральна проблема соціальної революції.

Формаційний вимір історії. Історія як процес розвитку і зміни суспільно-економічних формацій. Історичні типи соціальних революцій і формацій. Місце вчення про формацію у матеріалістичному розумінні історії. Формація і формаційність.

Цивілізація як організаційно-регулятивний аспект буття суспільства. Поняття і концепції цивілізації. Суспільно-історичні передумови виникнення цивілізації. Цивілізація як самоорганізація і саморегуляція суспільства. Обумовлюючі чинники цивілізації. Парадигма розвитку цивілізації. Типи цивілізації. Цивілізація і цивілізованість.

Культура як соціально-діяльнісний аспект буття суспільства. Поняття і концепції культури. Суспільно-історичні передумови виникнення культури. Культура як спосіб організації життя і діяльності людини та суспільства. Обумовлюючі чинники культури. Культура як міра людського в людині. Конкретно-історичний характер культури. Види культури. Загальнолюдське і класове в культурі. Масова і національна культура. Культура і туризм.

Людство як соціально-суб'єктний аспект буття суспільства. Поняття і концепції людства. Соціально-історичні передумови виникнення людства. Людство як діюче суспільство. Обумовлючі чинники людства. Загальні потреби і глобальні проблеми людства. Види глобальних проблем. Загальнолюдські цінності і класові інтереси. Гуманізм і гуманіст. Передбачення майбутнього людства. Поняття і концепції футурології. Оптимізм і песимізм.

Діалектика суспільного розвитку. Особливості розвитку суспільства. Розвиток суспільства як закономірний природничо-історичний процес. Історія як результат діяльності людей.

Принцип соціального детермінізму у розвитку суспільства і його головні проблеми. Поняття суспільних законів і особливості їх здійснення. Діалектика історичної необхідності і свободи у розвитку суспільства. Фаталізм і волюнтаризм у пізнанні суспільства. Діалектика об'єктивних умов і суб'єктивних чинників у розвитку суспільства. Об'єктивізм і суб'єктивізм у пізнанні суспільства.

Джерела і рушійні сили суспільного розвитку. Поняття суспільного прогресу. Основа і критерій суспільного прогресу. Взаємозв'язок прогресу людини і суспільства. Людина як вища ціль суспільного прогресу. Сучасні тенденції суспільного розвитку.

Відносини людини і суспільства як філософська проблема.

План лекції 1 «Філософське розуміння людини».

1. Соціально-діяльнісна сутність людини.
2. Форми буття людини в суспільстві.
4. Крайнощі у пізнанні людини.

План семінару 1 «Походження і становлення людини».

1. Суспільно-історична природа людини.
2. Роль праці в становленні людини.
3. Значення мови в становленні людини.

План лекції 2 «Діалектика суспільного розвитку».

1. Суспільство як соціальна система.
2. Основні форми буття суспільства.
3. Суспільно-історичний процес.

План семінару 2 «Основні форми буття суспільства».

1. Суспільно-економічна формація як форма буття суспільства.
2. Цивілізація як форма буття суспільства.
3. Культура як форма буття суспільства.
4. Людство як форма буття суспільства.

Контрольне опитування

1. В чому полягає відмінність між філософською антропологією і соціальною філософією?
2. Чому сутність людини носить соціально-діяльнісний характер?
3. Чому суспільство є безпосереднім світом буття людини?
4. Чим різниться реалізація законів розвитку в природі і суспільстві?
5. Назвіть закони, котрі визначають суспільний розвиток.
6. Що таке суспільно-економічна формація? Яку структуру вона має?
7. Що таке історичні спільності людей? Які з них ви знаєте? З'ясуйте відмінність між ними.
8. Що таке цивілізація? Які типи цивілізацій ви знаєте?
9. Чому культура вважається виміром людського в людині? Розкрийте співвідношення загальнолюдського, національного і класового у культурі?
10. Які глобальні проблеми постають перед людством?

Питання до індивідуальних занять.

1. Що вивчає філософська антропологія?
2. Які крайнощі існують у пізнанні людини?
3. Які форми буття людини в суспільстві ви знаєте? З'ясуйте їх відмінність.
4. Які крайнощі існують у пізнанні розвитку суспільства?
5. Розкрийте зміст принципу соціального детермінізму? Які основні проблеми суспільного розвитку в ньому піднімаються?
6. Дайте визначення джерел і рушійних сил суспільного розвитку.
7. Назвіть основні типи формацій. З'ясуйте їх відмінності.
8. Дайте визначення способу виробництва. Яку роль в структурі формації він виконує?
9. Що таке базис суспільно-економічної формації? У чому виявляється його визначальний характер щодо надбудови?
10. Що таке надбудова суспільно-економічної формації? У чому виявляється її відносна самостійність щодо базису?
11. Що таке суспільний лад? Яке місце у структурі формації він посідає?
12. Чому перехід від однієї до іншої формації називається соціальною революцією? Сформулюйте закон розвитку суспільно-економічної формації.

Питання до самостійної роботи.

1. Історичні форми філософської антропології.
2. Історичні форми соціальної філософії.
3. Концепції походження людини.
4. Концепції походження суспільства.
5. Концепції формації.
6. Концепції цивілізації.
7. Концепції культури.
8. Глобальні проблеми людства.

9. Футурологічні передбачення майбутнього.

Тема доповідей і рефератів

1. Походження людини і суспільства
2. Соціальне і біологічне в природі людини. Крайнощі у пізнанні людини.
3. Діяльність як основа і спосіб буття людини у світі.
4. Форми буття людини в суспільстві.
5. Принцип соціального детермінізму у пізнанні суспільства.
6. Історична необхідність і свобода у розвитку суспільства.
7. Об'єктивні умови і суб'єктивний чинник у розвитку суспільства.
8. Сутність і структура суспільно-економічної формації.
9. Цивілізація як самоорганізація суспільства.
10. Культура як спосіб діяльності суспільства.
11. Футурологічні передбачення майбутнього людства.
12. Розвиток суспільства як природничо-історичний процес.
13. Джерела і рушійні сили суспільного розвитку.
14. Основа і критерій суспільного прогресу.
15. Крайнощі у пізнанні суспільства.

Тема 8. Духовність людського буття.

План лекції.

1. Духовність як спосіб буття свідомості.
2. Духовне життя суспільства.
3. Духовний світ людини.
4. Духовність як умова поступу людства.

План семінару «Духовний світ людини».

1. Поняття духовності, його співвідношення із поняттями «душа» і «дух».
2. Поняття і структура духовного світу людини.
3. Формування і розвиток духовного світу людини.
4. Взаємозв'язок духовного світу людини і суспільства.

Основні поняття і категорії: аксіологія, цінності, духовність, душа, дух, інтелект.

1. Духовність як атрибутивність людського буття. Культура та суспільне життя потребують вживання і визначення духовності. Похідним для нього є **поняття духовного**, яке мислиться як таке, що не несе на собі ознак світу матеріального і виходить за межі природи, тобто воно є **сферою ідеального**. Через це **в бутті духовне здійснюється способом свідомості**. Проте поняття **духовного ширше** - багатше за поняття свідомості. Окрім **ідеальних виявів** останньої у формі знань, воно містить в собі також утворення волі, почуттів та інших людських

чинників духовного. Отже, духовне доповнює, добудовує · продовжує буття людини. Духовне не існує само по собі, поза людиною. Соціальна буттєвість людини є втіленням духовного.

Носієм духовного в людині є її **душа**, яка постає як сукупність різномірних духовних якостей властивих індивіду і як певний стан духовності людини, потенціал її особистості, резервуар її вчинків, діянь і ставлення до інших.

Процес функціонування духовного в людині становить її духовне життя, основою якого є **духовна діяльність людини**.

Життя душі не замикається ідеальними станами, а духовне не замикається на самому собі. Знання і почуття, мрії і установлення, а також настрої мають об'єктивну спрямованість. Потенціально чи актуально вони пов'язані і сполучені з діями, в котрих здійснюється самореалізація особи.

Духовне не існує також і **поза суспільством**. Воно виробляється суспільством і в ньому знаходить своє життя. **Суспільне життя в усьому своєму обсязі є за суттю духовним**. Духовне тут означає суспільні надіндивідуальні форми у вигляді цінностей, ідей, цілей, ідеалів, норм, імперативів, знань, тощо.

Витоки духовного не зосереджені в індивіді і мають зовнішній щодо нього вплив. Адсорбовані у формах духовності: творах мистецтва, наукових працях, філософських системах, релігійних догматах, політичних доктринах, тощо, - цінності, ідеї, імперативи, норми, знання утворюють зовнішній передзаданий індивідуальному існуванню світ соціальної буттєвості.

Проте **суспільство створює трансляційні канали**, через які духовні надбання можуть стати здобутком індивідів. Це система освіти, просвітницькі та культурно-освітні заклади, засоби масової інформації, тощо. Завдяки цьому духовне знаходить своє вираження у виробничій і політичній діяльності, створення матеріальних та духовних цінностей, ставлення до інших людей.

Залучення індивідів до духовних надбань через вказані трансляційні канали покладає процес духовного життя суспільства.

Осереддям духовного життя суспільства є також людська душа.

Духовність не тотожна духовному життю. Як і свідомість, **духовність є виокремленням індивіда у світі, виразом його відношення до інших людей · створеного ними**. Проте навідміну від останньої, вона є виявом людського в людині, способом самопобудови особи, пов'язаним з вибором свого власного образу, долі і ролі.

Людська духовність включає в себе свідомість як її найвищий прояв і одночасно системоутворюючу конституюнту, навколо якої містяться надіндивідуальні духовні форми, і вплив якої відчувають на собі інші складові духовності. Проте окрім знань, які постачає свідомість в надіндивідуальних духовних формах, духовність містить у собі також почуття, волю, переживання, характер, відчуття, уявлення, погляди, підсвідомі структури, тощо.

Духовності не можна навчити. Вона формується самим індивідом у процесі активної діяльності під впливом відповідних зразків поведінки інших людей. Духовність індивіда - це складний комплекс якостей людей, який формується власними зусиллями, включаючи не лише знання, а й почуття, омислення дійсності, здатність до самопереживання тощо.

Діяльне і споглядальне ставлення людини до дійсності передбачає різні вияви духовності. Об'єктивізовані в соціальних формах, вони утворюють сферу духовного життя суспільства.

Оскільки кожне утворення матеріального світу, як і соціального буття людей є духовним конструктом, який виступає носієм певних смислів, намірів, проектів, знань, уподобань як оформлення зовнішності відповідно до цих ідеальних формоутворень, то **людська духовність виступає атрибутом людського буття**.

2. Духовне життя суспільства. Духовне життя суспільства є процесом втілення в дійсність усвідомлення людиною свого ставлення до світу та до себе самого

і відтворення цієї свідомості. **Це процес функціонування суспільства**, розглянутий з точки зору свідомого здійснення людиною своєї сутності. **Як такий він є процесом реалізації людьми своїх світоглядних установлень, усвідомлених ними цілей і смислу життя.**

В основі його лежить процес духовного виробництва, відтворення, культивування та засвоєння духовних цінностей, результатом якого є формування духовності суспільства.

Духовне життя суспільства має притаманну їй інфраструктуру та трансляційні канали духовного життя суспільства. У якості останніх виступають система освіти, просвітницькі та культурно-освітні заклади, політичні клуби і партії, церква та релігійні об'єднання, профспілкові та кооперативні асоціації, преса, тощо. Треба зазначити, що через них духовне життя знаходить свій вияв у освітній та культурницькій, інформаційній та релігійній, виробничій та політичній діяльності, створенні матеріальних та духовних цінностей, ставленні до інших людей.

Завдяки інфраструктурі та різним видам духовної діяльності, духовне життя суспільства знаходить своє вираження у таких **формах духовності**, як: твори мистецтва, наукові праці, філософські системи, релігійні догмати, політичні і правові доктрини, моральні концепції, тощо. Вказані форми духовності, завдяки їх постійному тиражуванню і трансляції поширюються в суспільстві, залучаючи до його духовного життя все більші кола людей, які через їх осмислення спочатку розпредметнюють їх у цінності, ідеї, імперативи, норми, знання, а потім опредметнюють у відповідні види діяльності, вчинки, поведінку та ставлення до інших людей.

3. Духовний світ особистості. Духовний світ особистості являє собою неповторну для **особистості** індивідуальну форму прояву, існування і функціонування духовного життя суспільства. Він вбирає в себе всі рівні і структурні компоненти суспільної свідомості, усі основні особливості духовного життя суспільства, проте не є часткою останнього. Це відносно самостійна система зі специфічною внутрішньою структурою і способами функціонування.

Основою формування духовного світу особистості є структура і зміст суспільної свідомості, а безпосереднім ґрунтом його формування - структура і зміст індивідуальної свідомості. Основою останньої також і суспільна свідомість, проте у своїй індивідуальній специфіці.

Поняття "духовний світ особистості" ширше за поняття "індивідуальна свідомість". У першому увага надається особливостям реалізації особистістю своїх світоглядних установлень і реалізації усвідомленої людиною сутності. У другому - змістовній і структурній стороні. Індивідуальна свідомість, як і суспільна, містить у собі емпіричний та раціональний рівні, суспільну психологію та форми суспільної свідомості.

Процес формування індивідуальної свідомості і духовного світу особистості починається з отримання знань. Воно здобувається або шляхом безпосередньої почуттєвої емпіричної взаємодії індивіда з дійсністю, або шляхом засвоєння людського досвіду, зафіксованого у мові. **Перший шлях є вихідною посилкою і основою для формування індивідуальної свідомості у її цілісності.** Це емпіричний рівень індивідуальної свідомості. Емпіричний рівень індивідуальної свідомості, переломлюючись через емоційно-почуттєве забарвлення, виступає і як засіб орієнтації в оточуючій дійсності і як чинник, що обумовлює характер ставлення індивіда до дійсності і спрямованість його діяльності. **За допомогою мови індивід засвоює вироблені людством правила, норми і принципи, що визначають характер його вчинків та дій.**

На основі знань, вроджених чи отриманих потенцій, формується глузд (ум) - здатність людини до самостійного логічного мислення. Він є здатністю до проникнення в сутність речей, явищ і процесів, до аналізу і самостійної оцінки дійсності, до творчості. Формування глузду найважливіше завдання усього процесу навчання та виховання.

Знання та глузд складають основу інтелекту. Вони перетворюються в особистісні характеристики за умов, якщо людина виробляє на їх основі здатність визначати своє ставлення до світу і до себе, оцінювати характер своїх вчинків та вчинків інших людей.

На основі знань та глузду формується здоровий глузд (розсудок) - здатність людини до аналізу і оцінки явищ, визначення характеру ставлення до них, характеру вчинків та дій у відповідності з потребами і інтересами особистості, групи чи класу суспільства. Умовою формування цілісності особистості є стан, коли особистість здатна піднятися до розуміння суспільного як особистісного, а суспільство - до розуміння особистісного як суспільного (розсудок користується формальною логікою і готовими поняттями).

На основі знань, глузду, врахування специфіки співвідношення особистісних та суспільних потреб і інтересів формується оціночно-практичне ставлення людини до світу, яке характеризує її як соціального суб'єкта. При формуванні духовного світу особистості оціночне ставлення її до дійсності може складатися як на рівні буденної, так і на рівні теоретичної свідомості.

На основі знань, глузду та здорового глузду формується розум - здатність людини узгоджувати свої думки, вчинки, слова і справи не тільки з потребами та інтересами особистості і суспільства, а й з вимогами дії об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення (розум користується діалективною логікою і створює нові поняття).

Розум ґрунтується на попередніх сходинках розвитку духовного світу особистості і є найбільш високим ступенем освоєння людиною оточуючої дійсності. Через це він пронизує усі боки життєдіяльності людини, починаючи з проблем її безпосереднього індивідуального життя і закінчуючи глобальними проблемами. Він передбачає таке ставлення до дійсності, себе та інших людей, яке спрямоване на забезпечення життєдіяльності і всебічний розвиток індивідів та суспільства, на збереження і відтворення природного середовища існування. Через це він **вбирає в себе піклування про майбутнє людини**.

Розум нерозривно пов'язаний зі свободою, яка виступає як здатність людини до вибору і прийняття оптимальних рішень для забезпечення індивідуальної та суспільної життєдіяльності.

Знання, глузд, здоровий глузд та розум є різними боками духовного світу особистості і характеризують його з точки зору змісту і значення для життєдіяльності індивіда. Всі вони пов'язані з об'єктивно-змістовним відбиттям дійсності у свідомості людини - з почуттєво-емоційним оціночним сприйняттям усвідомлення цього змісту.

В процесі життєдіяльності людини відбувається неперервне накопичення, розширення та поглиблення знань про оточуючий світ, відбувається систематизація, узагальнення і відбір найбільш значущих для людини свідчень про світ та про себе. **Життєво важливі знання перетворюються в притаманний людині спосіб бачення, розуміння та оцінки явищ дійсності, котрий починає визначати специфіку усієї її життєдіяльності, відбувається не тільки відбір необхідних знань, але і життєвих установлень, що визначають характер усвідомлення особистістю свого місця в світі і ставлення до нього.**

Це знаходить своє вираження у вірі та переконаннях.

Віра - це почуттєво-емоційний стан психіки, котрий характеризується, по-перше, здатністю сприймати знання як істинні, безвідносно до їх істинності чи хибності, по-друге, здатністю перетворювати знання, прийняті за істинні, у специфічний спосіб бачення і розуміння явищ дійсності, який визначає ставлення до дійсності, власної життєдіяльності і вчинків, по-третє, здатністю перетворювати життєво значущі знання, прийняті як істинні, у світоглядні установлення і в життєві орієнтири особистості, що визначають характер її вчинків і дій, по-четверте, здатністю людини переживати бажане і уявлене як дійсне, можливе і обов'язкове, як суще, що передбачає оптимістичне ставлення людини до світу, містячи у собі припущення про можливість досягнення бажаного заради благополуччя, по-п'яте, відсутністю підтвердження істинності знань, прийнятих на віру, практикою і достатньою аргументацією.

Віра може формуватися на рівні як буденної, так і теоретичної свідомості, як вираження істинності того чи іншого часткового знання або як стан духу, як світоглядне

установлення. **На світоглядному рівні віра дозволяє особистості сформуватися у певну цілісність.** Світоглядні установлення, що ґрунтуються на вірі, виявляють вплив на загальну спрямованість ставлення людини до себе і світу. Віру найчастіше співвідносять з релігійною вірою. **Проте вона може формуватися на будь-яких методологічних установленнях відносно сутності людини і сутності світу її буття (матеріалізмі, ідеалізмі, дуалізмі, плюралізмі, релігії).** Вона може формуватися і на безпосередньому життєвому досвіді, на рівні буденного, практично життєвого ставлення до дійсності.

Переконання, як і віра, характеризується визнанням істинності сприйнятих явищ, котрі стають способом розуміння людиною явищ дійсності і керівництвом до дії, але **відрізняється від віри тим, що істинність сприйнятих знань підтверджується безпосередньо практикою життя і достатньою логічною аргументацією, що спирається на конкретні факти і теоретичні обґрунтування.** Воно може бути пов'язане з усвідомленням істинності і бажаного, і небажаного.

Віра і переконання відіграють важливу роль у формуванні світогляду особистості. Вона виявляється, по-перше, в тому, що вони є **передумовами формування світогляду**, без чого останній як цілісне вираження духовного світу практично неможливий, по-друге, вони є формами прояву і функціонування світогляду, по-третє, вони є результатом реалізації вже складених світоглядних установлень та їх перевірки на основі життєвого досвіду.

Особливе місце в духовному світі людини займають також цінності і ціннісні орієнтації.

Цінності - це позитивна чи негативна значущість об'єктів оточуючого світу для людини і суспільства в цілому, яка визначається не їх властивостями самими по собі, а через їх включеність у сферу людської життєдіяльності, інтересів та потреб, соціальних відносин, а також критерій і спосіб оцінки цієї значущості, виражені в моральнісних принципах і нормах, ідеалах та установленнях, цілях. Цінностями можуть бути теоретична ідея або соціальне почуття, моральні регулятиви або естетичні смаки. Цінності відображають об'єкти як рівнозначущі для суб'єкту, а у сфері свідомості виступають як критерій оцінювання дійсності та власного буття.

Ціннісна орієнтація - це вибіркоче ставлення людини до матеріальних духовних цінностей, система її установлень переконань і переваг, виражена в поведінці.

Світогляд є інтегрованим вираженням духовного світу особистості і являє собою узагальнене знання про людину і світ, яке перетворилося у притаманий людині спосіб бачення, розуміння, аналізу та оцінки явищ дійсності, що визначає характер ставлення до них, характер вчинків та дій. Це суспільна форма самосвідомості людини.

Світогляд може бути розглянутий на рівні компонентної, рівневої та функціональної структури. В межах світогляду складові цих структур можуть набувати рис, яких не мають поза ними.

Компонентну структуру світогляду становлять знання, почуття, цінності, оцінки, принципи, приписи, настанови, переконання. **Цінності світогляду** - це тривка і продуктивна у смисловому відношенні мета, яка є бажаною і водночас життєво необхідною для людини. **Переконання світогляду** - це найістотніший компонент, який найбільшою мірою характеризує його як форму самосвідомості.

Рівневу структуру свідомості становлять світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння. **Світовідчуття** - це ставлення людини до світу, яка задається її досвідом, **світосприйняття** - огляд світу, супроводжуваний утворенням його певного образу, **світорозуміння** - це набуття образом світу рис картини світу.

Функціональною ознакою світогляду є світоперетворення.

Світоперетворення відбувається в духовних формах, насамперед у формі духовних почуттів. На ґрунті духовних почуттів внаслідок їхнього

смыслового ущільнення й певного узагальнення зростають такі сутнісні сили людини як віра, надія, любов.

Віра дозволяє людині включати в свій духовний світ і своє практичне життя те, що не входить безпосередньо до складу її життєвого досвіду. Вона поєднує в собі можливе і дійсне, здатна переводити неможливе у вимір можливого. Крім віри, у духовному житті є місце і сумніву як здатності співвідносити зміст наших вірувань і їхнього ґрунту - джерел авторитету - з життєвими реаліями і доводами Розуму. Надзвичайно велика роль віри в освоєнні майбутнього.

Основою для виникнення віри є ідея. Коли ідея настільки наближається до людей, що стає предметом їхніх духовних почуттів, вона набирає характеру ідеалу.

Ідеал - це образ бажаного, переживаний як належне.

Мрія - це перенесення себе за допомогою уяви в світ можливого, спосіб уявного освоєння світу можливостей.

Надія - це мрія, у здійсненні якої людина повірила.

Нарешті, **любов** є завершенням поєднання ідеального і реального, вищою ознакою ідеалу.

Світогляд формується на основі усіх структурних елементів духовного світу особистості і всього змісту суспільної свідомості. Як відносно самостійний феномен духовного життя, він виступає по відношенню до особистості у якості своєрідного внутрішнього імперативу, що визначає спосіб бачення людиною світу і себе. **Світогляд постає як спосіб духовно-практичного освоєння світу.** Він не зводиться до знань, а вбирає в себе почуттєво-емоційні оцінки людиною свого ставлення до дійсності та вироблені на їх основі установлення.

Особлива роль світогляду полягає в обумовленні ним розуміння особистістю цілей та смислу життя. Розуміння людиною цілей та смислу життя є серцевиною світогляду. Воно зорієнтовує її на діяльність, яка знаходить своє вираження в прагненні особистості до досягнення щастя.

Щастя - це почуттєво-емоційний стан задоволеності від реалізації чи прагнення до реалізації зрозумілих людині цілей та смислу життя, а не якоїсь окремої життєвої потреби. Досягнення людиною щастя залежить, перш за все, від того, у чому вона вбачає смисл свого буття.

Проходячи перевірку життєвим досвідом світогляд трансформується в життєву позицію особистості, яка виступає інтегрованим вираженням особистості як соціального суб'єкта.

Життєва позиція особистості являє собою засновану на світоглядних установленнях і життєвому досвіді готовність до дії і може бути як активною, так і пасивною.

Реалізація життєвої позиції в діяльність здійснюється за допомогою волі.

Воля є здатністю людини свідомо мобілізувати усі фізичні та духовні сили і спрямовувати свою життєдіяльність на досягнення цілей. Вона формується в процесі становлення духовного світу особистості, її життєвого досвіду, особистості як соціального суб'єкту і, набуваючи відносної самостійності, стає чинником самовиховання і самовдосконалення, внутрішнього повеління, який спрямовує життєдіяльність в певне визначене річище.

Сферою та способом реалізації духовного світу особистості, її світоглядних установлень і життєвої позиції є соціальна активність, яка розуміється як діяльність особистості по самореалізації.

Соціальна активність - це спосіб самореалізації особистістю зрозумілих їй цілей та смислу життя. Вона є показником ступеня соціальної зрілості особистості і її громадянськості. Соціальна активність є сферою самовдосконалення і саморозвитку особистості як суб'єкту соціальної дійсності.

4. Духовність як основа і критерій поступу

Розв'язання проблеми спрямованості розвитку суспільства неможливе без з'ясування потенцій розвою людської духовності і культури суспільства. **Хоча основою суспільного прогресу є розвиток продуктивних сил суспільства, проте саме від прогресу духовності залежить поступ історії. Однак прогрес духовності в суспільстві не так легко виокремити, як прогрес матеріального.**

Що стосується духовних форм суспільної свідомості, то тут критерій прогресу різноманітні. Критерієм прогресу науки є прирощування знань, мистецтва - урізноманітнення і збагачення естетичних смаків, філософії - розширення горизонтів бачення світу і основ мислення, моралі - зростання людяності, гуманізація суспільства, вивільнення від зовнішніх норм суспільної сили моралі і перехід на внутрішні норми моральності, релігії - проникнення в неї науки.

Особливого значення в прогресі усіх духовних форм свідомості набуває філософія. **Без філософії не може бути духовності, адже вона надихається саме нею.**

З поступом історії культурний потенціал окремої людини також нарощується.

Проте не слід дивитись на розвиток суспільства як лінійне прогресування духовності. На його шляхах трапляються і регрес, і деградація, і занепад духовності, що виявляється сьогодні в подоланні її науково-технічною цивілізацією і споживацькими цінностями життя.

Контрольне опитування

1. В чому полягає пізнавальна здатність людини? Назвіть етапи її формування.
2. Як формується мотивація людини? Вкажіть її основні етапи.
3. Що таке оцінювальна здатність людини? Які етапи проходить її формування?
4. Як формується життєва позиція людини? Перелічіть етапи її формування.
5. В чому виявляється соціальна активність людини? Назвіть основні етапи її формування.

(Кожна правильна відповідь – 1 бал)

Питання до індивідуальних занять.

1. Що таке аксіологія? Яке місце посідає вона у структурі філософії?
2. Дайте визначення духовності? Які її основні характеристики?
3. Розкрийте структуру духовності? Які її складові?
4. Як здійснюється формування і розвиток духовності суспільства? В чому її особливості?

Нова (додаткова) література з філософії:

Вступ до філософії : навч. посіб. до самостійної роботи для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: Б.В. Новіков, Р.М. Богачев, С.І. Бабіна, В.М. Зуєв, Г.М. Костроміна, Т.М. Свідло, М.І. Сторожик. – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. – 84 с. // https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/47940/1/Vstup_filosof.pdf

Герашенко, Т. Г. Практикум з історії філософії : навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2019. – 126 с. // https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8330/Praktykum%20z%20istorii%20filosofii_Herashchenko_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Гнатюк Я. Статуси філософії : навч. посіб. / Я. Гнатюк ; ДВНЗ «Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника». – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. – 156 с. // https://www.academia.edu/50827558/C%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%A3%D0%A1%D0%98_%D0%A4%D0%86%D0%9B%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%A4%D0%86%D0%87
Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Харків : Право, 2018. – 432 с. // https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/392/3_Filosofija_pidruchnik_vnutri.pdf

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Філософія (філософія, релігієзнавство, етика і естетика / Саїтгареева О.Г. - Кривий Ріг, 2019.- 190 с. // <http://www.kk.nau.edu.ua/article/1301>

Кредитно-модульний курс з філософії, логіки, етики, естетики, релігієзнавства, соціології : навчальний посібник / [Стогній І.П., Кравченко О.П., Левченко І.М., Левченко Л.Ю., Харченко Л.М., Юхименко Н.Ф.]. – Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2018. – 382 с. http://ephshair.uhsp.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/2826/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Філософія» (відповідно до вимог ECTS) для студентів I курсу / уклад.: О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський. – Харків : Право, 2018. – 36 с. // https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/NMP_Filosof_2018.pdf

Основи філософських знань. Підручник. Для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня – молодший спеціаліст / В.А. Буслинський, П.І. Скрипка. За ред. В.А. Буслинського. – Львів: “Новий Світ – 2000”, 2020.– 352 с. // <https://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/Osnovy-filosofs-kykh-znan-.pdf>

Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти, 3-тє видання, виправлене та доповнене. – Львів: “Новий Світ-2000”, 2020. – 296 с. // <https://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/Osnovy-filosofs-kykh-znan-Petrushenko-1-7-str..pdf>

Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ / Під редакцією В.Л.Петрушенка. Львів: “Новий Світ –2000”, 2020. – 256 с. // <https://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/09/Praktykum-z-filosofii.pdf>

Філософія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. - Львів: ПП «Арал», 2018. - 184 с.
http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2300/1/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F_16_09.pdf

Філософія: підручник для студентів і курсантів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / авт.кол.; за ред. О. В. Рябіної, Л. І. Юрченко. – Х.: Видавництво Іванченка І.С., 2021 . – 286 с.
<http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/12924/3/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F%20%281%29.pdf>

Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. - Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. - 440 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4251/1/%D0%91%D0%BB%D1%96%D1%85%D0%B0%20%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>

Філософія : практикум / Л. В. Северин-Мрачковська, Ю. М. Вільчинський, В. Л. Деркач та ін. - Київ : КНЕУ, 2018. - 248 с. // https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/25746/Filosofiya_18.pdf?sequence=2&isAllowed=y

БІЛЕТИ З ФІЛОСОФІЇ

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 1

1. Визначити поняття світогляду та дати характеристику його структури.
2. Розглянути основні концепції суспільного життя: ідеалістичну, натуралістичну, матеріалістичну.
3. Як Ви розумієте тезу Геракліта: «Багатознання розуму не навчає»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 2

1. Проаналізувати історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, філософський.
2. Визначити поняття суспільних відносин, охарактеризувати їх види і структуру. Розглянути суспільство як систему відносин.
3. Як Ви розумієте афоризм Сократа: «Я знаю, що нічого не знаю»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 3

1. Визначити, що таке філософія та розглянути її предмет і роль у суспільстві.
2. Дати тлумачення поняттю суспільного виробництва. Охарактеризувати матеріальне і духовне виробництво.
3. Філософія: це світогляд чи наука?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 4

4. 1. Сформулювати основне питання філософії та дати характеристику двох його сторін.
5. 2. Розглянути спосіб виробництва, проаналізувати його структуру і роль у суспільстві.
6. 3. Як, на Вашу думку, чому Ф.Енгельс вважав, що про речі, тіла поза рухом «поза всяким відношенням до інших тіл, нічого не можна сказати»?
- 7.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 5

1. Дати перелік і характеристику основних функцій філософії.
2. Розкрити соціальну сутність свідомості. Проаналізувати суспільно-історичні основи її виникнення.
3. Як Ви розумієте афоризм Геракліта: «У одну й ту ж річку не можна увійти двічі»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 6

1. Визначити категорію буття. Висвітлити становлення проблеми буття в історії філософії.
2. Висвітлити поняття суспільно-економічної формації. Дати структуру та охарактеризувати формаційний підхід до аналізу історичного процесу.
3. Стародавні мислителі стверджували: «У здоровому тілі – здоровий дух». Ваше розуміння цього твердження.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 7

1. Охарактеризувати основні форми буття та розкрити їх єдність і специфіку.
2. Висвітлити поняття свідомості. Проаналізувати свідомість як філософську проблему.
3. З яким, на Ваш погляд, законом діалектики пов'язаний вираз: «Нове – це добре забуте старе»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 8

1. Розглянути проблему субстанції. Визначити категорії «матерія» і «дух» та проаналізувати їх співвідношення.
2. Розглянути структуру суспільної свідомості: рівні, форми, стани.
3. З яким, на Ваш погляд, законом діалектики пов'язаний вираз: «Крапля точить камінь не силою, а частим падінням»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 9

1. Визначити поняття руху, охарактеризувати його основні форми і принципи їх класифікації.
2. Охарактеризувати відображення та еволюцію його основних форм.
3. Чи згодні Ви з висловом стоїків, що людина може бути «багата у злиднях, вільна у кайданах, щаслива у хворобі»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 10

1. Визначити поняття простору і часу. Дати характеристику просторово-часовим концепціям.
2. Розглянути структуру свідомості та її властивості.
3. Як Ви розумієте афоризм Конфуція: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 11

1. Розкрити проблему єдності світу та дати характеристику основним варіантам її вирішення.
2. Визначити поняття цивілізації. Розглянути цивілізаційний підхід до аналізу історичного процесу.
3. Як Ви розумієте слова І. Канта: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми роздумуємо про них, – це *зоряне небо наді мною і моральний закон у мені*»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 12

1. Визначити поняття діалектики та проаналізувати її історичні форми.
2. Розкрити зміст поняття суспільної свідомості. Його рівні.
3. Чи тотожні поняття «причина» і «привід»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 13

1. Охарактеризувати об'єктивну і суб'єктивну діалектику, показати їх єдність та відмінність.
2. Визначити поняття істини. Проаналізувати співвідношення істини й заблудження. Дати основні характеристики істини.
3. Як Ви розумієте китайську мудрість: «Не можна побудувати новий колодезь, не зруйнувавши старий»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 14

1. Розкрити діалектику як систему принципів, законів і категорій.
2. Розглянути основні концепції теорії пізнання в історії філософії: емпіризм, раціоналізм, ірраціоналізм.
3. Чи можна вважати за правильне вислів: «Це було вірно свого часу, зараз це невірно»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 15

1. Розглянути становлення ідеї розвитку в історії філософії.
2. Дати тлумачення поняттям суспільної та індивідуальної свідомості й обґрунтувати їх діалектичний взаємозв'язок.
3. Як Ви відноситеся до вислову А. Камю: «Що таке життя і чи стоїть воно праці бути прожитим»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 16

1. Проаналізувати розвиток як принцип діалектики.
2. Висвітлити проблему пізнаваності світу та основні варіанти її вирішення.
3. Як, на Ваш погляд, пов'язані поняття «необхідність» і «свобода»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 17

1. Розкрити закон взаємопереходу кількісних і якісних змін, показати його світоглядне та методологічне значення.
2. Висвітлити проблему критерію істини в історії філософії та дати оцінку різним підходам до цієї проблеми. Охарактеризувати роль практики в пізнанні.
3. Чи згодні Ви з твердженням Піррона, що щастя людини в незворушності і спокої духу?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 18

1. Розглянути закон єдності та боротьби протилежностей, показати його світоглядне і методологічне значення.
2. Розглянути проблему взаємовідносин особи і суспільства.
3. Як Ви розумієте вислів Арістотеля: «Платон мені друг, але істина дорожче»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 19

1. Висвітлити сутність закону заперечення заперечення, показати його світоглядне та методологічне значення.
2. Висвітлити проблему сенсу життя людини в духовному досвіді людства.
3. Як Ви розумієте вислів Сократа: «Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 20

1. Розкрити діалектику процесу пізнання. Обґрунтувати єдність чуттєвого, раціонального та інтуїтивного в пізнанні.
2. Розглянути категорію матерії та її атрибути.
3. Як Ви розумієте вислів: «Слухняного доля веде, а неслухняного – тягне»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 21

1. Визначити поняття категорії. Проаналізувати категорії «єдиничне – загальне», «зміст – форма», «сутність – явище» як рівні структурної організації буття.
2. Проаналізувати проблему антропосоціогенезу, її сучасний стан.
3. Як Ви розумієте вислів: «Теорія без практики мертва, практика без теорії сліпа»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 22

1. Визначити та проаналізувати зміст понять: «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».
2. Висвітлити зародження і розвиток філософської думки в Україні у XI-XVIII століттях.
3. У чому спільність і відмінність істин філософії і науки?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 23

1. Визначити поняття категорії. Проаналізувати категорії «причина – наслідок», «можливість – дійсність», «необхідність – випадковість» як вияв універсальних зв'язків детермінації.
2. Висвітлити специфіку філософського розуміння людини та дати оцінку різним філософським підходам до вирішення питання про її сутність.
3. Що таке фаталізм і волюнтаризм?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 24

1. Розкрийте суть основних характеристик міфології.
2. Культура, її особливливості.
3. Чого в людині більше: природного, соціального?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 25

1. Охарактеризувати методи і форми наукового пізнання.
2. Обґрунтуйте, чому практика виступає основою пізнання, його критерієм та метою?
3. Як розуміти вислів : «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 26

1. Висвітлити діалектику і метафізику як альтернативні методи осягнення дійсності та практичної дії.
2. Визначити поняття природи і суспільства та показати їх єдність і відмінність.
3. Як розуміти вислів Б. Спінози: «Свобода є пізнана необхідність»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 27

1. Розкрити сутність діалектико-матеріалістичного розуміння історії.
2. Розглянути форми і стани суспільної свідомості.
3. Як Ви оцінюєте твердження Й. Діцгена: «Мозок також виділяє думку, як печінка виділяє жовч»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 28

1. Визначити поняття науки. Розкрити специфіку наукового пізнання.
2. Дати характеристику формам існування матерії-простору та й часу.
3. Що означає, По-вашому, бути вільним?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 29

1. Показати єдність природного, соціального і духовного в людині.
2. Розглянути «ранній» етап філософії Нового часу, її основні характеристики та зв'язок з розвитком науки.
3. Чи згодні Ви з висловом: «По всім позиціям машина може стати моделлю людини»?

ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 30

1. Розглянути відмінність філософії від науки.
2. Розглянути світогляд та його структуру.
3. Чи згодні Ви з твердженням, що інтуїція – особливий рід пізнання істини, що не спирається на практику і закони логіки?